

‘AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN
VƏ MÜHASİBAT HESABATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Rüstəmov Toğrul Faiq oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos.Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN
VƏ MÜHASİBAT HESABATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 424

Magistrant:

Rüstəmov Toğrul Faiq oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Kazımov Rahib Nadir oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Rüstəmov Toğrul Faiq oğlu and içirəm ki, “Sığorta təşkilatlarında gəlir və xərclərin uçotunun və mühasibat hesabatlarının təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN VƏ MÜHASİBAT HESABATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın sığorta sektorundakı təşkilatların sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin uçotunun mövcud vəziyyəti maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçilərinin informasiya ehtiyaclarını hələ də kifayət qədər təmin etmir. Bu, sığorta şirkətlərində gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi baxımından tədqiqat mövzusunun aktuallığını səciyyələndirir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi sığorta təşkilatlarında gəlir və xərclərin uçotunun maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq təkmilləşdirilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları. Mövzunun hərtərəfli araşdırılması məqsədilə tədqiqat işində ümumelmi metod və üsullardan - təhlil və sintez, müqayisə, qruplaşdırma, inventarizasiya, üzləşdirmə və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində yerli və xarici tədqiqatçıların elmi tədqiqat işlərindən, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanlarından, Maliyyə Nazirliyinin və digər müvafiq dövlət qurumlarının normativ hüquqi aktlarından, təlimatlarından, internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. “COVID 19”pandemiyası ilə əlaqədar müəssələrin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, internetin hədsiz yüklənməsi problemin dərinədən araşdırılmasında çətinliklər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri. Tədqiqat nəticəsində sığorta sferasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin təsnifatı yenilənmiş, onların optimallaşdırılması mexanizmi müəyyən edilmiş, onların uçotunun beynəlxalq uçot standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətləri işlənmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr. Dissertasiya işində hazırlanmış təkliflər bütövlükdə xidmət sferasında mühasibat uçotunun mühüm obyektini olan gəlir və xərclərin beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının tələblərinə uyğun uçotunun təşkilini və maliyyə hesabatında əks etdirilməsini təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: maliyyə hesabatı, mühasibat uçotu, sığortaçı, gəlir, xərc, sığorta haqları, sığorta ödənişləri

"IMPROVEMENT OF THE ACCOUNTING OF INCOME AND EXPENSES IN INSURANCE COMPANIES"

SUMMARY

The actuality of the subject: Research shows that the current state of accounting for income and expenses from insurance operations of organizations in the insurance sector of the economy still does not adequately meet the information needs of various users of financial statements.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to improve the accounting of income and expenses in insurance companies in accordance with international financial reporting standards.

Used research methods: In order to thoroughly study the topic, general scientific methods and techniques - analysis and synthesis, comparison, grouping, inventory, comparison and other methods were used in the research.

The information base of the research. Scientific research works of local and foreign researchers, International Financial Reporting Standards, decrees of the President of the Republic of Azerbaijan.

Restrictions of research: Lack of literature at the time of the research, restrictions on the activities of institutions due to the COVID 19 pandemic.

The novelty and practical results of investigation: As a result of the study, the classification of income and expenses from insurance operations was updated, taking into account the characteristics of the insurance sphere.

Scientific-practical significance of results: The proposals prepared in the dissertation will ensure the organization and accounting of income and expenses in accordance with the requirements of International Financial Reporting Standards, which are important objects of accounting in insurance companies and other service organizations.

Keywords: financial statements, accounting, insurer, insured, income, expenses, insurance premiums, insurance payments

İXTİSARLAR

MUBS	Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları
MHBS	Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları
AR MN	Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
ADSK	Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi
ÜDM	Ümumdaxili məhsul
ASC	Açıq səhmdar cəmiyyəti

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	11
1.1. Sığorta xidmətləri bazarının müasir vəziyyəti və inkişaf meylləri.....	11
1.2. Mühasibat uçotunun spesifik obyekt kimi sığorta xidmətlərinin iqtisadi məzmunu və sığorta təşkilatlarında onların uçotu və təhlilinin xüsusiyyətləri.....	17
1.3. Sığorta əməliyyatlarından gəlirlərin və xərclərin uçotunun hüquqi tənzimlənməsi problemləri.....	22
II FƏSİL. SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA SİĞORTA ƏMƏLİYYATLARINDAN GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏŞKİLİ.....	28
2.1. Birbaşa sığorta əməliyyatları və sığorta ehtiyatları üzrə gəlirlərin və xərclərin uçotunun müasir vəziyyəti.....	28
2.2. Sığorta fəaliyyətindən maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotunun xüsusiyyətləri.....	36
2.3. Sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin təhlili.....	43
III FƏSİL. SİĞORTA ƏMƏLİYYATLARINDAN GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	49
3.1. Sığorta əməliyyatları üzrə gəlirlərin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi	49
3.2. Sığorta müqavilələrinin dayandırılması ilə əlaqədar sığorta ödənişlərinin və xərclərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi.....	58
3.3. İnvestisiya-sığorta fəaliyyətindən gəlir və xərclərin təhlilinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	72
ƏLAVƏLƏR	75
Cədvəllərin siyahısı	78
Şəkillərin siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Sığorta iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən və perspektivli bir sahəsidir, vətəndaşların və sahibkarlıq subyektlərinin sosial və iqtisadi vəziyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Bazarın sürətli inkişafı, rəqabət və təşəbbüskarlıq riskinin artması ilə müşayiət olunmaqla, bu, nisbətən gənc iqtisadi münasibətlər sisteminə aşkar tələbatı müəyyənləşdirir. Zaman keçdikcə sığortanın əhatə dairəsinə ehtiyac getdikcə daha kəskin şəkildə hiss olunur və nəticədə bazar iqtisadiyyatının zəruri institutu kimi sığortanın rolu artır.

Son bir neçə ildə yeni ixtisaslaşmış normativ sənədlərin qəbul edilməsi tənzimləyici orqanlar tərəfindən sığortanın əhəmiyyətinin tanınmasına dəlalət edir. Lakin sığorta bazarına xas olan müsbət tendensiyalar fonunda sığorta bazarının və sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün zəruri hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu onunla izah olunur ki, praktikada sığorta sahəsində potensial və faktiki sığorta istehlakçılarının məlumatlılıq səviyyəsi aşağıdır, həmin məsələlərin mahiyyəti ilə bağlı sığorta münasibətləri iştirakçıları arasında konsensus yoxdur.

Sığorta bazarının və bu sahədə fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının gələcək inkişafı, onların fəaliyyətinin səmərəliliyi idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün mühasibat sistemində yaradılan və istifadə olunan məlumatların keyfiyyətindən çox asılıdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın sığorta sektorundakı təşkilatların sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin uçotunun mövcud vəziyyəti həm idarəetmənin inzibati bloklarının və həmçinin də bu sahədə formalaşmış mühasibat məlumatlarının maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçilərinin informasiya ehtiyaclarını hələ də kifayət qədər təmin etmir. Deyilənlərə rəğmən, sözü gedən problemlər tam tədqiq edilməmiş, ölkəmizin sığorta şirkətlərində gəlir və xərclərin uçotunun maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması problemləri bu sahədə yeni tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri etmişdir ki, bu da, tədqiqat mövzusunun aktuallığını səciyyələndirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Sığorta əməliyyatlarından əldə olunan gəlir və xərclərin uçotunun müxtəlif aspektləri ölkə və xarici iqtisadçı alimlərdən İ.M.Abbasov, B.X.Ataşov, S.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev, B.A.Xan-kişiyev, M.A. Azarskaya, I.V. Altinnikova, S.N. Asabina, F.N.Belokoneva, N.L. Veshunova, T.A. Dubrovina, N.N. Kalaşnikova, T.İ. Kaspina, N.N. Kuzminov, T.G. Lantseva, O.A. Mironova, M.V. Romanova, M.M. Pilipeiko, O.S. Savchenko, O.A. Sadovnikova, I.N. Sokolova, N.V. Sorokin, L.F. Fomina və digərlərinin tədqiqat xarakterli işlərində nəzərdən keçirilmişdir. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, xüsusi ədəbiyyatlar əsasən sığorta əməliyyatlarından gəlirlərin və xərclərin uçotunun maliyyə aspektlərinə istiqamətlənmişdir və belə bir şəraitdə tədqiq olunan obyektlərin idarəetmə uçotunun əhəmiyyətini və perspektivini qiymətləndirmək çətindir. Maliyyə hesabatı informasiyalarının istifadəçilərinin informasiyaya olan tələbatının dolğun ödənilməsi, maliyyə xarakterli əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün sığorta təşkilatlarında mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədqiqatların aparılmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sığorta təşkilatlarında gəlir və xərclərin uçotunun maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq təkmilləşdirilməsidir. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- sığorta bazarının mövcud vəziyyətini və inkişaf meyillərini təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- sığorta işində gəlir mənbəyi qismində çıxış edən, mühasibat uçotunun spesifik obyekti kimi sığorta xidmətlərinin iqtisadi mahiyyətini müəyyən etmək;
- sığorta xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- sığorta müqavilələrinin ləğvi səbəbindən sığorta ödənişləri və xərclərinin uçotu və hesabatda açıqlanması üçün metodoloji bazanı tamamlamaq;

- sığorta işinin həyata keçirilməsinə xərclərin təkmilləşdirilməsi üçün dolayı xərclərin tərkibini dəqiqləşdirmək və onların maliyyə məsuliyyətləri üzrə bölüşdürülməsi qaydasını təklif etmək;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Sığorta təşkilatlarının gəlirləri və xərcləri tədqiqatın obyektı qismində çıxış edir. Sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin uçotunun təşkili məsələləri isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Mövzunun hərtərəfli araşdırılması məqsədilə tədqiqat işində ümumelmi metod və üsullardan - təhlil və sintez, müqayisə, qruplaşdırma, inventarizasiya, üzləşdirmə və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində yerli və xarici tədqiqatçıların elmi tədqiqat işlərindən, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanlarından, Maliyyə Nazirliyinin və digər müvafiq dövlət qurumlarının normativ hüquqi aktlarından, təlimatlarından, internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- gəlir və xərc anlayışlarının iqtisadi məzmunu dəqiqləşdirilmişdir;
- sığorta sferasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin təsnifatı yenilənmişdir;
- sığorta təşkilatlarında gəlir və xərclərin optimallaşdırılması mexanizmi müəyyən edilmişdir;
- sığorta təşkilatlarında gəlir və xərclərin uçotunun beynəlxalq uçot standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətləri işlənmişdir

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Dissertasiya işində hazırlanmış təkliflər sığorta təşkilatlarında və digər xidmət sferası təşkilatlarında mühasibat uçotunun mühüm obyektləri qismində çıxış edən gəlir və xərclərin beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının tələblərinə uyğun uçotunun təşkilini və maliyyə hesabatında əks etdirilməsini təmin edəcəkdir. Tədqiqatın nəticələrindən bu problemlə bağlı gələcəkdə tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Sığorta xidmətləri bazarının müasir vəziyyəti və onun inkişaf meylləri

Müasir iqtisadiyyatda sığorta dövlətə, biznesə və əhaliyə ziyan vuran gözlənilməz təsadüfi hadisələrin nəticəsində cəmiyyətə dəyən zərərin kompensasiya edilməsinə imkan verən maliyyə stabilizatoru rolunda çəxəş edir. Bu gün yaşadığımız texnogen mühit, ekoloji və sosial şərait insana təhlükə yaradan və gözlənilməz katastrofik ziyanla nəticələnən riskləri artırır. Qlobal iqtisadiyyatda yaşanan böhranın inkişafı şəraitində dünya iqtisadi münasibətlərinin bütün “konfiqurasiyalarının” dəyişməsinin mümkünlüyü haqqında danışmaq olar. Bu da, regional və sığorta iqtisadi sistemin və bazarın “yenidən formalaşmasına” gətirib çıxarır. Maliyyə sferasında böhran sistemli iqtisadi böhranın başlanğıcıdır ki, onun biznesə və cəmiyyətə depressiv təsiri strateji gələcəyə qədər uzana bilər.

Sığorta iqtisadi kateqoriya olmaqla maliyyə kateqoriyalarının tərkib hissəsidir. Sığortanın mahiyyəti dəymiş zərərlərin sonradan örtülməsi məqsədi ilə maraqlı hüquqi və fiziki şəxslərin haqları hesabına formalaşdırılan məqsədli pul fondlarının yaradılması ilə əlaqədardır. Bu, məqsədli fondların yaradılması, təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların maddi itgilərinin kompensasiyası pul vəsaitlərinin dövrəni vasitəsi ilə pul münasibətlərini səciyyələndirir. Sığorta sığorta hadisələrinin baş verməsi zamanı əlverişsiz nəticələr, daha doğrusu itgi riskinin dərəcəsinin azaldılmasının əsas metodu hesab edilir. Əlbəttə, bütün risklər sığortalana bilməz.

Sığorta işi sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olmaqla sığortaçılarla sığortalılar arasında iqtisadi maraqlara toxuna biləcək ziyanlar üzrə risklərin yenidən bölgüsünü səciyyələndirir. Sığortanın tarixi qədimdir, sığortaya bənzər fəaliyyət 4000 il bundan əvvəl Babilədə yaranmışdır. Tədiyyə əsaslı sığortaya ilk dəfə XIII əsrdə İtaliyada rast gəlinə də onun inkişafı XIV əsrə təsadüf edir. Ölkəmizdə sığortanın formalaşması 90-cı illərə təsadüf edir, “Sığorta haqqında” AR Qanunu ilk dəfə 1993-ci ildə qəbul edilmiş, sonralar təkmilləşdirilərək (2007)

AR MN-nin kollegiyası tərəfindən təsdiq edilmiş və 2013-cü ildən qüvvədə olan “Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında qərarı” sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını təşkil edir.

Sığorta bir sıra funksiyaları həyata keçirir. Bura risklərin azaldılması, qabaqlayıcı (xəbərdarlıq), əmanətlərin toplanması, investisiya və nəzarət funksiyalarını aid etmək olar. Bu funksiyalar sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin müxtəlif mərhələlərində özünü göstərir.

Dünya sığorta bazarının müasir vəziyyətinin (sığorta sferasının ümumi vəziyyəti) xüsusiyyətləri aşağıda göstərilənlərlə xarakterizə edilir:

- şirkətlərin etibarlı sığorta və maliyyə sisteminin əsaslı olması;
- bazar institutlarının aktivləşməsi;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- sığorta və investisiya fəaliyyətinin dövlət dəstəyinin səmərəli sisteminin yaradılması.

Bu şərtlər ümumilikdə sığorta bazarının inkişafını təmin etməklə yanaşı sığorta bazarı iştirakçılarının maraqlarının gözlənilməsinə əlverişli şərait yaradır, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəldir. Lakin bunlar ölkəmizin sığorta bazarı haqqında demək olmaz. Hazırda respublikanın sığorta bazarrını səciyyələndirən aşağıdakı faktorları göstərmək olar:

- sığortaya ödəməqabiliyyətli tələbin azalması;
- sığorta və təkrar sığorta xidməti göstərənlərin kapitallaşdırılmasının azalması və maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi, istehlakçılar qarşısında öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsiqabiliyyətinin aşağı düşməsi;
- müasir sığortaya xas olan sığortalıların maraqlarına ciddi yanaşmamaq nəticəsində sığorta xidməti istehlakçıları ilə onların istehsalçıları arasında ziddiyyətin güclənməsi;
- sığortaçıların etibarının aşağı olması;

– sığortaçı və sığortalıalar, təkrar sığortaçı və təkrar sığortalıalar arasındakı münasibətlərdə inamsızlığın artması

Sığorta fəaliyyətinin spesifik sferası olmaqla fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilən sığorta haqları əsasında formalaşdırılan pul fondları hesabına müəyyən hadisələrin (sığorta hadisələri) baş verməsi ilə əlaqədar onların əmlak maraqlarının qorunması üzrə münasibətləri səciyyələndirir. Həmin münasibətlər sığorta haqqında Qanunla tənzimlənir. Həmin qanun sığorta bazarının bütün iştirakçılarının maraqlarının hüquqi cəhətdən qorunmasını təmin edir, eləcə də sığorta işi üzrə bütün mühüm anlayışların məzmununu şərh edir.

Sığorta şirkətlərinin maliyyə nəticələrinin idarə olunması məsələlərinin öyrənilməsinə keçməzdən əvvəl sığorta sahəsində əsas anlayışları nəzərdən keçirək. Sığorta edənlə sığortalı arasında qarşılıqlı əlaqə sığorta müqavilələrinə əsaslanır və bu müqaviləyə əsasən sığortalı müəyyən edilmiş məbləqədə sığorta haqqını ödəməyi, sığortaçı isə sığorta hadisələri baş verdikdə sığortanı mütləq ödəməyi öz üzərinə götürür.

Hazırda səhmdar sığorta şirkətləri sığortaçı qismində çıxış edirlər. Sığorta şirkətləri bilavasitə sığorta xidmətləri göstərməklə yanaşı, sığorta fondunun müvəqqəti sərbəst vəsaitləri hesabına investisiya qoyuluşları edirlər. Sığorta şirkətlərinin bu iki qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətinin mövcudluğu bazar şəraitində onların fəaliyyətinin spesifikasiyası ilə əlaqələndirilir. Sığorta fondu investisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbəyi kimi çıxış edir, investisiya fəaliyyətindən daxil olan əlavə vəsaitlər sığorta təşkilatları tərəfindən sığorta xidmətlərinin həcmünün genişlənməsinə istifadə oluna bilər. Sığortaçının maliyyəsinin təşkilinin xüsusiyyəti iki müstəqil pul axınının olması ilə xarakterizə edilir: bir tərəfdən, o, vəsaitlərin sığorta qorunmasını təmin edən vəsaitlərin dövriyyəsidir, digər tərəfdən, o, sığortalama prosesinin təşkili ilə əlaqədar vəsaitlərdir. Sığorta qorunmasını təmin edən vəsaitlərin dövrünün ilkin mərhələsində sığorta fondunun formalaşması və bölüşdürülməsini əhatə edir. Sonra isə həmin vəsaitlərin müəyyən hissəsi mənfəət əldə etmək məqsədi ilə sığortaçı tərəfindən investisiya olunur.

Dünya sığorta bazarının inkişafının təhlili göstərir ki, sığorta fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilər müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Ümumdünya sığorta bazarının illik həcmi 2016-cı ildə 4,3 trillion dollar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, real sığorta mükafatı (haqları) 2016-cı ildə ABŞ-da 1,35 trillion dollar, Yaponiya və Çində müvafiq olaraq 471 və 466 miliard dollar təşkil etmişdir. Dünya bazarının digər mühüm göstəricisi- ÜDM-da sığorta haqlarının payı Tayvanda 19%, Konkonqda 18%, Cənubi Koreyada 13% və Finlyandiyada 12% olmuşdur. Əhalinin hər nəfərinə sığorta haqqı həmin dövrdə Lüksemburqda 34339, İrlandiyada 8000-ə yaxın, ABŞ-da 4800, İngiltərədə 6250 ABŞ dolları təşkil etmişdir (<https://vc.ru.>, 2017).

Swiss Re beynəlxalq sığortaçısının məlumatlarına görə 2016-ci ildə sığorta bazarında aşağıdakı meyllər müəyyən olunmuşdur:

– sığorta bazarının inkişafı üzrə Çin Respublikası inkişaf edən ölkələr arasında liderdir və artım əsasən həyat sığortası və sağlamlıq sığortası hesabına olmuşdur (il ərzində 9,6% artım);

– inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında Hindistan sığorta bazarının perspektivliyi baxımından ikinci ölkədir. Meksika, İspaniya, İndoneziya, Türkiyə, Vyetnam və Motokkoda da nəzərəcarpacaq inkişaf müşahidə olunur.

– aşağı sürət Ruciya və Kazaxstanda, neqativ meyl isə Cənubi Amerika ölkələrində, Əlcəzairdə, İsveç, Litva və Səudiyyə Ərəbistanında özünü göstərmişdir (<https://vc.ru.2017>).

Əmlakın və məsuliyyətin sığortası üzrə ABŞ liderdir (dünya bazarının 46%-i). Lakin daşınmaz əmlak və nəqliyyat üzrə sığorta şirkətlərinin mənfəəti ötən illə müqayisədə 2017-ci ilin birinci yarısında 29% azalmışdır (fırtınalar və yol nəqliyyatı hadisələri səbəbindən müştərilərə ödənilən məbləğ artmışdır). Amerika sığorta bazarının seqmentləri sırasında informasiya təhlükəsizliyi və həyatın sığortasını da qeyd etmək olar.

Almaniyada əhalinin 86% tibbi müdaxilə xərclərini milli səhiyyə sistemi hesabına həyata keçirir və sağlamlıq sığortası ÜDM-n 6-7%-ni təşkil edir. Bu ölkədə tibbi xidmətlər dövlət tərəfindən ödənildiyindən, sığorta şirkətləri üçün

əmlak, həyat və məsuliyyət sığortası daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İngiltərədə sığorta bazarı ÜDM-n 11% həddindədir və sığorta şirkətləri üçün əsasən avtomobil və əmlak sığortası üstünlük təşkil edir (<https://vc.ru.>, 2017).

Ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində təsərrüfat subyektlərinin sığortaya tələbatı artmışdır. Bu, ilk növbədə kontragentlərlə qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi səbəbindən zərərlərin minimuma endirilməsinin zəruriliyini səciyyələndirən sahibkarlığın leqallaşdırılması, ölkənin iqtisadiyyatında qeyri sabitliklə əlaqədardır. Sığorta hadisəsi nəticəsində yaranan zərərlə bağlı xərclərin örtülməsini təmin edən sistem kimi sığorta böyük məbləğdə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin toplanmasını həyata keçirir. Bu, dövlət tərəfindən sığorta təşkilatlarının rifahı, onların maliyyə sabitliyinin, inkişaf etmələri üçün üçün əlverişli şəraitin yaradılması üzrəində nəzarətin zəruriliyini şərtləndirmişdir.

Azərbaycanda sığorta sektorunun fəaliyyətini səciyyələndirən statistik məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1: Azərbaycanda sığortanın inkişaf meylləri

Göstəricilər	2019	2020
1.Sığortaçı və hüquqi şəxs sığorta brokerlərin sayı, cəmi	36	35
ondan qeyri dövlət mülkiyyəti	35	34
2.Ölkədə sığorta və təkrar sığorta sahələrində çalışanların orta aylıq nominal əmək haqqı (man)	1246,7	1428,6
ondan qeyri dövlət mülkiyyəti	1242,6	1415,6
3.Sığorta (təkrar sığorta) təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri: gəlirlər, cəmi (min man.)	722622,9	794351,3
ondan qeyri dövlət mülkiyyəti	670296,4	739433,5
4.Sığorta (təkrar sığorta) təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri: xərclər, cəmi (min man.)	600332,4	661617,2
ondan qeyri dövlət mülkiyyəti	552457,9	606709,5
5.Sığorta (təkrar sığorta) təşkilatları tərəfindən bağlanmış müqavilələrin sayı	2578520	3249229
o cümlədən: könüllü:	1069886	1524901
ondan : həyat sığortası	558852	802184
qeyri həyat	511034	722717
İcbari sığorta	1508634	1724328
6.Sığorta (təkrar sığorta) təşkilatları tərəfindən bağlanmış müqavilələrin məbləği (min man.)	564011909,9	592848129,4
o cümlədən: könüllü	346619248,6	349842644,4
ondan: həyat sığortası	2701509,7	3482169,0
qeyri həyat sığortası	343917738,9	346360475,3

Cədvəl 1:(davamı)		
İcbarı sığorta	217392661,3	243005485,0
7.Hesablanmış sığorta (təkrar sığorta) haqları (min man.)	782287,8	739362,7
o cümlədən: Könüllü	553970,9	473516,7
ondan: həyat sığortası	305730,2	219565,7
qeyri həyat sığortası	248240,7	253951,0
İcbarı sığorta	228316,9	265846,0
8.Fiziki şəxslər üzrə hesablanmış sığorta (təkrar sığorta) haqları, min man.)	185575,6	174934,8
o cümlədən, Könüllü	97434,3	105429,6
ondan: həyat sığortası	73081,5	79999,9
qeyri həyat sığortası	24352,8	25429,8
İcbarı sığorta	88141,3	69505,2
9.Baş vermiş sığorta hadisələri ilə bağlı hesablanmış sığorta ödənişləri, cəmi (min man.)	250184,5	309134,3
o cümlədən: Könüllü sığorta	175950,9	222931,7
ondan: həyat sığortası	95038,6	121799,1
qeyri həyat sığortası	80912,3	101132,6
İcbarı sığorta	74233,6	86202,6
10. Fiziki şəxslərə sığorta hadisələri ilə bağlı hesablanmış sığorta ödənişləri, cəmi (min man.)	128106,6	181450,1
o cümlədən: könüllü sığorta	80553,4	115922,8
ondan: həyat sığortası	74141,7	107754,4
qeyri həyat sığortası	6411,7	8168,5
İcbarı sığorta	47553,2	65527,3
İşlərin aparılmasına xərclər, cəmi (min man)		214132,7
o cümlədən, qeyri dövlət mülkiyyəti		201944,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
(<https://www.stat.gov.az>, 2020)

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ötən ilə nisbətən 2020 –ci ildə sığortaçı və hüquqi şəxs sığorta brokerlərinin sayı azalsa da bağlanmış müqavilələrin məbləği 28836219,5 min manş, gəlirləri 71728,4 min man., xərcləri isə 61284,6 min manat artmışdır. Bağlanmış müqavilələrin ümumi məbləğində könüllü sığortasının pay 2019-cu ildə 61,4%, 2020-ci ildə 59,0% , o cümlədən müvafiq olaraq həyat sığortası 0,48 % və 0,59%, qeyri həyat sığortası 60,98% və 58,4%, icbarı sığorta 38,5% və 41% olmuşdur. Sığorta haqları ötən dövrlə müqayisədə icbarı sığorta istisna olmaqla bütün mövqelər üzrə azalmışdır. Fərqli situasiya baş vermiş sığorta hadisələri ilə bağlı hesablanmış sığorta ödənişlərində özünü göstərir. Belə ki, bu göstərici üzrə bütün mövqelərdə qrtım müşahidə edilmişdir.

Sığorta fəaliyyətinin xüsusiyyəti onunla səciyyələnir ki, o, tez bir zamanda gəlir gətirmir, bir qayda olaraq, stabil mənfəətin əldə edilməsi sığorta şirkətlərinin işinin bir neçə ildən sonra nəticələrinin əldə edilməsində özünü göstərir. Bundan savayı, iqtisadiyyatdakı neqativ proseslər, o cümlədən ödəməmə böhranları, fond

bazarlarının inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, əhalinin aşağı həyat səviyyəsi sığorta bazarının inkişafını ləngidir. Sığorta biznesinin inkişafının iqtisadi stimullarının olmaması, sığorta işinin dəstəhlənməsi üzrə xüsusi dövlət proqramının hazırlanmaması bu sahənin inkişafında mühüm problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, aşağıdakı amillər milli iqtisadiyyatın sığorta sektorunun inkişafını ləngidir:

- sığorta tariflərinin yüksək səviyyəsi;
- sığorta şirkətinin işgüzar imicinin aşağı olması;
- sahibkarlıq mədəniyyətinin və idarəetmənin keyfiyyətinin aşağı olması.

Bütün bunlar sığorta şirkətlərinin həm sığortanın innovativ inkişaf növünə, həmçinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan iqtisadi artımın yeni modelinə keçidi labüd etmişdir ki, bu da investisiya-sığorta fəaliyyətinin aşağıdakı məsələlər üzrə qanunvericiliklə tənzimlənməsini tələb edir:

- investisiya-sığorta fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının dövlət dəstəyinin səmərəli sisteminin yaradılması;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- sığorta və təkrar sığorta əməliyyatları üzrə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi.

1.2. Mühasibat uçotunun spesifik obyekt kimi sığorta xidmətlərinin iqtisadi məzmunu və sığorta təşkilatlarında onların uçotu və təhlilinin xüsusiyyətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təminatı məsələlərini nəzərdən keçirərək idarəetmə sistem kimi qəbul edilməlidir. N.P.Kondrakova görə idarəetmə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə təsərrüfat proseslərinə məqsədyönlü istiqamətləndirilmiş təsirdir. Müəllif qeyd edir ki, idarəetmə konkret vəzifələrin müəyyən edilməsi, optimal qərarın qəbul olunması və nəzarətin təşkili, alınmış nəticələrin operativ tənzimlənməsi və qiymətləndirilməsidir. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, idarə olunan obyektin vəziyyəti

və onun ətrafı, idarəetmə əməlləri və ümumiləşdirilmiş çıxış nəticələri haqqında informasiya idarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir (Кондракова Н.П., 2019).

Bu məsələ ilə əlaqədar K.Drurinin yanaşmasını xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, müəllif hesab edir ki, idarəetmə prosesi seçilmiş alternativ variantların həyata keçirilməsi məqsədi ilə faktiki göstəricilərin qiymətləndirilməsini və düzəlişlərin aparılmasını səciyyələndirir, daha doğrusu, faktiki və planlaşdırılan nəticələrin müqayisəsi əsasında plandan kənarlaşmaların aradan qaldırılmasını özündə ehtiva edir (Вещунова Н.Л., 2006).

Praktikada sığortanın çoxsalı növlərinə rast gəlinir. Sığorta siniflərinə həyat sığortasını, əmlak, o cümlədən, avtomobil, itgi, çatışmazlıq, hər hansı bir əmlaka dəyən zərərin azaldılması, risklər üzrə (maliyyə, texniki, kredit bə s.) və digərləri aid edilir. Onu da vurğulayaq ki, sığorta könüllü və icbari ola bilər.

Sığortaçı idarəetmə və sərəncam vermək hüququna malik olan, əmlakın təhlükəsizliyinə cavabdeh olan şəxsdir. Sığorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsi tarixi, qarşı tərəflərin hüquq və vəzifələri, xidmətin ödənilmə qaydası həmin müqavilədə göstərilir. Müqaviyəyə uyğun olaraq xidmət haqqının növbəti hissəsi ödənilmədikdə cərimə hesablanır və sığortalı tərəfindən ödənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta hər hansı bir sığorta hadisəsinin baş verdiyi halda sığortaçının dəymiş ziyanı ödəməsi ilə əlaqədardır.. Məsələyə bu aspektdən yanaşsaq, sığorta haqqı sığortaçı və sığortaolunan arasında bağlanmış sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq sığortaolunanların sığortaçılara ödəyəcəyi məblədir. Sığorta haqqı sığortaçı və ya sığorta nəzarəti orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş nisbətlərdə sığorta müqaviləsində öz əksini tapır.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, dünya təcrübəsində sığorta özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqlənir. Belə ki, sığorta biznesində gəlirlər və xərclərin formalaşması qaydaları, onların tərkibi və strukturu fərqlidir. Sığorta təşkilatları öz fəaliyyətlərində əldə etdikləri gəlirlər spesifikliyi ilə səciyyələnir. Belə ki, sığorta şirkətlərinin gəlirlərinə sığortalıların və təkrar sığortalıların sığortaçılara ödədikləri sığorta haqları, eləcə də sığorta

(təkrar sığorta) və birgə sığorta üzrə komisyona və s. daxildir. Sığorta şirkətlərinin xərclərinə isə konkret sığorta hadisəsi zamanı sığortalılara dəymiş ziyanın ödənilməsi məbləqləri, təkrar sığorta əməliyyatları üzrə xərclər, eləcə də sığorta işin aparılması ilə əlaqədar xərclər daxildir.

Məlumdur ki, sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti sığortaçılarla sığortalılar arasında razılıq əsasında tərtib edilmiş sığorta müqavilələrinə əsaslandığından onun iqtisadi məzmununa xüsusi diqqət verilməlidir. Bu, onunla əsaslandırılır ki, bağlanmış həmin müqavilə sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və eləcə də ona xitam verilməsi şəraitində sığorta şirkətinin maliyyə vəziyyətinə təsir göstərir. Həmin məsələlərin dərinə öyrənilməsi belə bir fikrin formalaşmasına imkan verir ki, sığorta biznesində çalışan təsərrüfat subyektlərinin vəsaitlərinin dövrə milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə çox mürəkkəbdir. Belə ki, sığorta təşkilatlarında vəsaitlərin dövrə özündə pul axınının iki növünü- sığorta müdafiəsini təmin edən dövriyyə vəsaitləri və sığortanın təşkili ilə bağlı dövriyyə vəsaitlərini əhatə edir

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta müdafiəsini təmin edən dövriyyə vəsaitlərinin dövrə zamanı ilk mərhələdə həmin vəsaitlər formalaşır və istifadə olunur. Sonrakı mərhələdə isə sığorta şirkətləri mənfəət əldə etmək məqsədi ilə onların bir hissəsini investisiyaya yönəldir. Xüsusi ilə qeyd edilməlidir ki, sığorta müdafiəsini təmin edən dövriyyə vəsaitləri risklidir və buna görə də, onların istifadəsi daima tədqiq edilməli və qiymətləndirilməlidir..

Təsərrüfat və xidmət prosesləri, eləcə də təşkilatın idarə olunması nəzərə alınmaqla əməliyyatların sənədləşdirilməsinin optimal sxeminin tərtib edilməsi sığorta təşkilatlarında mühasibat uçotun düzgün təşkilinin əsası hesab edilir. Bu ilkin uçotun təşkilindən başlayaraq məlumatların sistemləşdirilməsini və qruplaşdırılmasını əhatə edir. Həmin proseslərin vaxtında və keyfiyyətli yerinə yetirilməsi hesabat dövrünün sonunda maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsinə şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, uçotun obyektləri sığorta təşkilatlarının fəaliyyəti prosesləri ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, sığortaçılarla sığorta olunanlar arasın-

da münasibətlər qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənir. Tədqiqat göstərir ki, mükafat-brutto elementləri –sığortalılardan daxil olan sığorta mükafatları (haqları), eləcə də təkrar sığortaya verilən və təkrar sığortaya qəbul edilən sığorta mükafatları (haqları),yülənmənin struktur elementləri, yaranma mənbəyi mükafat-brutto olan sığorta ehtiyatları, sığortaçılar tərəfindən sığorta hadisəsinin baş verməsi ilə əlaqədar həyata keçirdikləri sığorta ödənişləri, eləcə də təkrar sığortaya verilən müqavilələr üzrə ödəmə payları və təkrar sığortaya qəbul edilmiş müqavilələr üzrə ödəmə payları sığorta təşkilatlarında uçotun əsas spesifik obyektləri qismində çıxış edir

Sığorta mükafatlarının (haqları) ümumi həcmi – mükafat - brutto sığorta təşkilatlarının əsas gəlir növü hesab edilir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, sığorta ehtiyatlarının həcmi və investisiya fəaliyyətinin miqyası məhz sığorta mükafatlarının (haqları) ümumi həcmindən asılıdır. Mükafat bruttonun strukturunda iki element iştirak edir: mükafat–brutto və yüklənmə. Lakin uçotun obyektlərini tam açıqlanması məqsədi ilə sözügüdən elementlərin iriləşdirilməsi zəruridir. Mükafat-netto mükafat–brutto əsas hissəsini təşkil edir və 90%-ə qədər çatır. O, sığorta öhdəliklərinin həyata keçirilməsi və ya gələcək sığorta ödənişləri üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif sığorta ehtiyatlarının (xəbərdarlıq tədbirləri ehtiyatı istisna olmaqla) mənbəyi hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta öhdəliklərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan sığorta ehtiyatları həyat sığortası üzrə ehtiyata və texniki ehtiyata bölünür.

Texniki ehtiyat sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə həyat sığortasından fərqli sığorta məqsədi ilə yaradılır. Həmin ehtiyatlar pul formasında gələcək sığorta ödənişlərinin təmin edilməsi üzrə sığortaçının öhdəliyidir, daha doğrusu, texniki ehtiyatların həcmi gələcək sığorta ödənişləri üzrə sığortaçının ödənilməmiş və ya tam ödənilməmiş öhdəlikləridir. Sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan sığorta ehtiyatlarının tərkibi aşağıdakı kimidir:

- qazanılmamış mükafat üzrə ehtiyatı;
- zərərlər üzrə ehtiyat;
- elan edilmiş, lakin tənzimlənməmiş zərərlər üzrə ehtiyat;

- baş vermiş, lakin təqdim edilməmiş zərər üzrə ehtiyat;
- stabilləşdirici ehtiyat;
- avtonəqliyyat vasitəçiləri sahiblərinin vətəndaş məsuliyyətinin mütləq sığortası üzrə zərərlərin tarazlaşdırılması üzrə ehtiyat;
- növbəti illərdə avtonəqliyyat vasitəçiləri sahiblərinin vətəndaş məsuliyyətinin mütləq sığortası üzrə sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsinə xərclərin kompensasiyası üçün ehtiyat;
- digər sığorta ehtiyatları.

İqtisadi ədəbiyyatda sığorta təşkilatlarında uçotun obyektlərinin dəqiqləşdirilməsi məsələsi O.S.Savçenko tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif, mühasibat uçotunun spesifik obyektlərinə sığorta şirkətlərinin maliyyə və əmlak vəziyyətini xarakterizə edən sığorta mükafatını, sığorta gəlirlərini, sığorta agentlərinə (brokerlərə) komisiyon ödəmələrini, sığorta ehtiyatlarını, sığorta əməliyyatlarının aparılması xərclərini və digər uçot obyektlərini aid etmişdir (Савченко О.С., 2006).

Sığorta fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn anlayışlarla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, ümumi sığorta haqları sığortaçə və sığortalı arasında bağlanmış müqavilələr (qısamüddətli, uzunmüddətli) üzrə müəyyən edilmiş sığorta mükafatlarıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, sözügedən məbləq sığorta müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq həmin müqavilənin həyata keçirilməsinə başlanan tarixdən mühasibat uçotunda tanınmalıdır.

Sığorta fəaliyyətində uçotun təşkili problemlərindən danışarkən sığorta tarifinin də iqtisadi mahiyyəti və məzmunu nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, sığorta hadisələrinin baş verməməsi səbəbindən güzəştlər, eləcə də dayandırılmış sığorta müqavilələri üzrə qaytarılan məbləqlər mütləq ümumi sığorta mükafatından çıxılmalıdır. Sığorta hadisəsinin baş verməsinə baxmayaraq lakin onun bildirilməməsi halında və eləcə də, vasitəçilərin qəbul etdikləri, lakin alınmamış haqları anderraytinq proqnozlar əsasında qiymətləndirilməklə qazanılmış haqlara daxil etmək olar. Yadda saxlamaq lazımdır ki, qazanılmamış mükafatlar dövr ərzində qəbul edilmiş, sonrakı dövrlərə aid edilən sığorta haqlarıdır. Ümumi

təkrar sığorta mükafatlarının müəyyən edilməsi və uçotda əks etdirilməsi qaydası ümumi sığorta mükafatları ilə eynidir.

Sığorta şirkətlərinin investisiya fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərə nəzər yetirsək, onlar mühasibat uçotunda mənfəət (zərər) hesablandıqca tanınmalıdır. Onların hesablanması zamanı səmərəli faiz dərəcəsindən istifadə olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, səmərəli faiz dərəcəsi ehtimal olunan pul daxilolmaları (ödənişləri) kimi səciyyələnən maliyyə aktivlərinin (öhdəliklərinin) xalis balans dəyərində diskondlaşdırılmasıdır.

1.3. Sığorta əməliyyatlarından gəlirlərin və xərclərin uçotunun hüquqi tənzimlənməsi problemləri

Respublikada sığorta bazarının inkişafının artmasına baxmayaraq bu sahə hələ iqtisadiyyatın və sosial sferanın stabil inkişafına zəmin yaradan risklərin idarə olunmasının səmərəli bazar mexanizminə çevrilməmişdir. Sığorta bazarında rəqabətin güclənməsi şəraitində qiymət depinqi, agent komissiyalarının qrtımına səbəb olan satış kanalları uğrunda mübarizənin kütləvi hal alması sığorta fəaliyyətinin rentabelliyyətinin azalmasına, sığortaçının maliyyə nəticələrinin onların əldə etdikləri investisiya gəlirin həcmindən asılılığının güclənməsinə, əksər sığorta təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə fətirib çıxarmışdır.

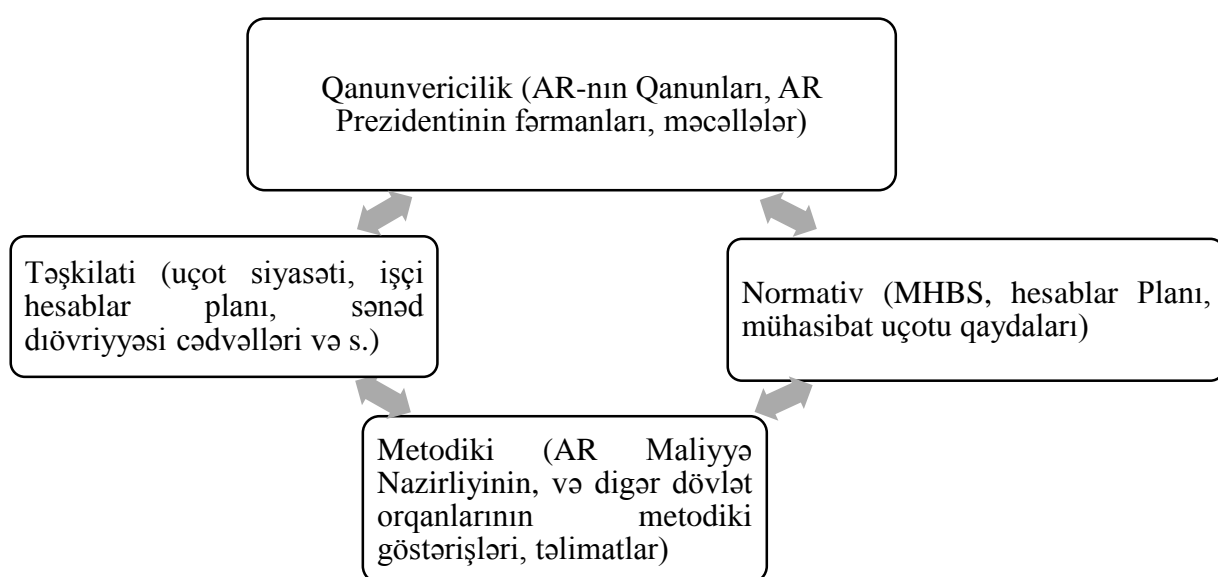
Milli sığorta sahəsinin inkişafının aşağı səviyyədə olması, sığortaçıların ödəmə qabiliyyətini itirmələri, sığortaçıların etibarlı gəaliyyətinin təmin edilməsi problemlərinə gec reaksiya verilməsi, sığorta ödənişlərinin zəmanətliyi, sığorta bazarının infrastrukturunun inkişafı, sığortalıların stimullaşdırılması ilə əlaqədar dünya təcrübəsinin kifayət qədər nəzərə alınmaması, sığorta bazarının mövcud dövlət maliyyə tənzimlənməsi sistemində çatışmazlıqları səciyyələndirir.

Sığorta əməliyyatlarının uçotunun normativ tənzimlənmə sisteminin inkişafı ölkədə bazar münasibətlərinin bərqərar olması və inkişaf etdirilməsinin əsasını qoymuşdur. Belə ki, sığorta əməliyyatlarının uçotunun müasir modelinin yaradılması prosesi müəyyən problemlərin tam aradan qaldırılmasına imkan verməmişdir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, milli sığorta sistemini iki seqmentlə məhdudlaşdırmaq olar: bazar (sığortaçı və sığortalılar arasında qarşılıqlı münasibətlər bazar prinsipləri əsasında qurulur) və qeyri bazar (monopol əsasda mütləq sosial sığorta və fiziki şəxslərin banklarda olan əmanətlərinin mütləq sığortası). Milli sığorta sisteminin tərkib hissəsi kimisığorta bazarı sığorta işi və sığorta xidmətləri istehlakçıları subyektlərinin rəqabət və bazar qiymət əmələgəlməsinə əsaslanan qarşılıqlı fəaliyyət sferasıdır. Sığorta bazarının potensial sosial-iqtisadi səmərəsinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə sığorta bazarlarının funksiyaları ümumbazar (kommersiya, qiymət, tənzimləyici, informasiya funksiyaları) və xüsusi (müdafiə, investisiya funksiyaları) olmaqla iki qrupda cəmləmək olar.

Sığorta təşkilatlarında gəlirlərin və xərclərin uçotunun hüquqi tənzimlənməsi ilk növbədə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün maliyyə hesabatlarının istifadəçilərini dürüst və münasib informasiyalarla təmin olunmasını nəzərdə tutur. Sığorta sektoru iqtisadiyyatın digər sahələrində spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyi üçün bu sahədə uçotun təşkili, onun hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta təşkilatlarının gəlirlərinin və xərclərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemini aşağıdakı 4 səviyyədə qruplaşdırmaq olar (şəkil 1).

Şəkil 1. Sığorta təşkilatlarının gəlir və xərclərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Sığorta bazarlarının dövlət tənzimlənməsi iki qarşılıqlı əlaqəli səbəblə çərtləndirilir: böyük sosial-iqtisadi mahiyyəti və sığortanın spesifik xüsusiyyətinə (sığorta fəaliyyətinin yüksək riskli xarakteri, "maliyyə piramidalarının" mümkünlüyü, dünya sığorta sisteminin inkişafının müasir mərhələsində sığortaçının müflisləşməsinin ciddi ağır nəticələri) görə. Maliyyə tənzimlənmə alətlərindən istifadə olunması sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Burada əsas məqsəd cəmiyyətdə sosial və iqtisadi sabitliyin yüksəldilməsi üçün sığorta bazarının etibarlılığının artırılmasının və onun inkişafının təmin edilməsidir.

Dövlət tənzimlənməsi funksiyası sığorta münasibətləri subyektlərinin fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, metodiki rəhbərlik, nəzarəti əhatə edir. Dövlət tənzimlənməsi sığorta bazarının, sığorta bazarında rəqabətin qorunması məqsədi ilə sığorta münasibətlərinin antimonopoliya sisteminin formalaşmasına, dövlət sığorta nəzarəti orqanının səlahiyyəti və funksiyalarının müəyyən edilməsinə, sığorta növlərinin iqtisadi və sosial stabilliyi üçün prioritetlərin inkişafına yönəldilmişdir. Sığortanın tənzimlənməsi sığorta sahəsində maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarından, dövlət qanunlarından, mülki və vergi hüququndan, eləcə də sığorta fəaliyyəti üzərində nəzarət üzrə normativ aktlardan istifadəyə əsaslanır.

Dünya sığorta sisteminin inkişafının müasir mərhələsində dövlət maliyyə tənzimlənməsi aşağıdakı mühüm məsələlərin həllinə istiqamətlənmişdir:

- sığorta işi subyektlərinin ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- sığorta təşkilatının müflisləşməsi və sığorta brokerləri tərəfindən öhdəliyin yerinə yetirilməməsi hallarında sığortalıların maraqlarının qorunması mexanizminin yaradılması;
- sığorta bazarının inkişafına və onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaratmaq.

İctimai iqtisadi münasibətlərin və vətəndaşların sosial maraqlarının sığorta müdafiə sistemi dövlət tənzimlənməsi və yaradılmış qanunvericilik-normativ baza vasitəsi ilə həyata keçirilir. Respublikamızda sığorta təşkilatlarının fəaliyyəti "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzim-

lənir. Sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsində Maliyyə Nazirliyinin 2008-ci ildə təsdiq etdiyi 1 S “Sığortaçının (təkrar sığortaçı-nın) və hüquqi şəxs sığorta brokerinin mühasibat balansı (rüblük və illik)” və 2 S “Sığortaçının (təkrar sığortaçının) və hüquqi şəxs sığorta brokerinin mənfəət və zərər hesabatı (rüblük və illik)” mühüm rol oynayır. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyası tərəfindən 21.12.2012-ci ildə hazırlanmış və 2013-cü ildən qüvvədə olan “Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında qərarı”, eləcə də “Sığorta fəaliyyəti sahəsində bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi haqqında” qərarı sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar normativ-hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsinə öz töhfəsini vermişdir.

Həmin qərarla sığorta təşkilatlarının nizamnamə kapitalında xarici kapitalın payı (3 sayılı əlavə-“Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün sığortaçıların nizamnamə kapitallarının ümumi məbləğində xarici kapitalın payının son həddinin müəyyən edilməsi və bu payın hesablanması Qaydaları”), sığorta təşkilatlarında daxili auditin və kənar auditin aparılması qaydaları (4 sayılı əlavə-“Sığortaçılarda daxili auditin aparılması Qaydaları”, 5 sayılı əlavə - “Sığortaçılarda müstəqil auditin aparılmasına dair minimum tələblər”), eləcə də sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması qaydaları (6 sayılı əlavə-“Sığorta, təkrar sığorta, sığorta brokeri və sığortz agentliyi fəaliyyətinə verilən lisenziyaların formaları və doldurulması Qaydaları”), sığorta bazarı iştirakçılarının reyestrinin tərtibi (7 sayılı əlavə - “Sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının rüystrinin aparılması Qaydaları”) və sığorta şirkətlərinin investisiya fəaliyyəti üzrə qaydalar (8 sayılı əlavə- “Sığortaçıların investisiya əməliyyatları ilə bağlı Qaydalar”) öz şərhini tapmışdır.

Sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi, xüsusi ilə onların gəlir və xərclərinin uçotunun təşkili və aparılması qaydaları “Sığorta müqavilələri” adlı MHBS 17 ilə tənzimlənir. Bu standart sığorta şirkətlərinin sığorta müqavilələrinin tərtib edilməsi, tanınması, göstəricilərin ölçülməsi, hesabatın təqdim edilməsi və açıqlanması prinsiplərini müəyyən edir. O, emisiya edilən təkrar sığorta müqavilələri də

daxil olmaqla sığorta müqavilələrinə, eləcə də onların tərkib hissəsi hesab edilən iştirakçı payı öhdəliyinə malik investisiya müqavilələrinə tətbiq edilir.

MHBS 16-ya görə sığorta şirkəti emissiya etdiyi sığorta müqavilələonların təminat müddətinin başladığı, sığortalının ilk ödəniş müddətinin çatdığı andan tanınmalıdır. Vurğulamaq lazımdır ki, əgər müqavilənin başlanğıc tarixi olmazsa, onda sığortadan daxil olan ilk ödəniş tarixi başlanğıc tarixi kimi götürülməlidir. Sığorta şirkətinin cari ilin sonuna olan xidmət marjası müqavilələr üzrə gələcəkdə xidmətin göstərilməsini nəzərdə tutduğundan gəlir və ya zərər kimi uçota alınmayan sığorta müqavilələri üzrə mənfəəti səciyyələndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər öhdəliklər təmin edilmiş və ya ləğv olunmuşdursa, bu halda sığorta şirkəti sığorta müqaviləsini tanımaqdan imtina etməlidir. Sığorta şirkətləri balans dəyəri ilə aktivlər kimi emissiya edilən sığorta və aktivlər hesab edilən təkrar sığorta müqavilələri və öhdəliklər kimi emissiya edilən və öhdəliklər hesab edilən təkrar sığorta müqavilələri üzrə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı ayrıca təqdim etməlidirlər.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatı təqdim edərkən sığorta gəliri və sığorta xidməti üzrə xərcləri sığortanın maliyyə gəlirləri və xərclərindən ayrılıqda verilməlidir. Sığorta şirkətləri təkrar sığorta müqavilələri üzrə gəlir və ya xərcləri emissiya etdiyi sığorta müqavilələri üzrə gəlirlərdən və ya xərclərdən ayrılıqda göstərməlidir. Emissiya edilmiş sığorta müqavilələri üzrə gəlirləri və sığorta xidməti xərclərini (ödənilmiş sığorta hadisələri üzrə məbləğlər, digər xidməti xərclər) mənfəər və zərər hesabatında əks etdirilməlidir və bura hər hansı investisiya komponenti daxil edilməməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı vurğulamaq yerinə düşər ki, AR MN-nin kollegiyası tərəfindən təsdiq edilmiş “Sığorta fəaliyyəti sahəsində bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi haqqında” Qərara əsasən (27 mart 2014) sığorta təşkilatlarında aşağıdakı hesabatlar tərtib edilməlidir:

– Sığorta (təkrar sığorta) əməliyyatları haqqında təcili hesabat, (11 sayılı forma);

- Sığorta müqavilələri haqqında hesabat (rüblük və illik), (12 sayılı forma);
- Sığorta (təkrar sığorta) müqavilələri üzrə bağlanmış sığorta (təkrar) sığorta haqları, qaytarılan sığorta (təkrar) haqları və sığorta ödənişləri haqqında hesabat (rüblük və illik), (13 sayılı forma);
- Sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə alınmalı olan sığorta və təkrar sığorta haqları haqqında hesabat (rüblük və illik), (14 sayılı forma);
- Təkrar sığorta əməliyyatları haqqında hesabat (rüblük və illik), (15 sayılı forma);
- Sığortaçının (təkrar sığortaçının) təkrarsığortaya etdirdiyi riskləə üzrə hesablanmış sığorta haqları haqqında hesabat (rüblük və illik), (16 sayılı forma);
- İcbari sığortalar haqqında hesabat (rüblük və illik), (17 sayılı forma);
- Dövlət müəssisələri ilə bağlanmış sığorta müqavilələri üzrə hesablanmış sığorta haqları, qaytarılan sığorta haqları və verilmiş sığorta ödənişləri haqqında hesabat (rüblük və illik), (18 sayılı forma);
- İşlərin aparılması xərcləri haqqında hesabat (rüblük və illik), (19 sayılı forma);
- Sığorta nəzarətinin həyata keçirilməsinin əlavə maliyyələşdirilməsi üzrə məcburi ayırmalar haqqında hesabat (rüblük və illik), (20 sayılı forma);
- Sığorta vasitəçilərinə hesablanmış komisyona muzdlar haqqında hesabat (rüblük və illik), (21 sayılı forma);
- Sığorta brokerinin fəaliyyəti haqqında hesabat (rüblük və illik), (22 sayılı forma);
- Sığortaçı (təkrar sığortaçı) və hüquqi şəxs sığorta brokerinin bəzi göstəriciləri haqqında hesabat (rüblük və illik), (23 sayılı forma)

II FƏSİL. SİĞORTA TƏŞKİLATLARINDA SİĞORTA ƏMƏLİYYATLARINDAN GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏŞKİLİ

2.1. Birbaşa sığorta əməliyyatları və sığorta ehtiyatları üzrə gəlirlərin və xərclərin uçotunun müasir vəziyyəti.

Bazar münasibətləri öz fəaliyyətinin istiqamətlərini müstəqil planlaşdıran təsərrüfat subyektlərinin maliyyə və maliyyə resurslarının səmərəli idarə edilməsi sisteminin yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan şirkətlərin maliyyə nəticələrinin formalaşması, onların uçotu və təhlili məsələləri maliyyə planlaşdırması və idarəetmənin mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilir. Sığorta xidmətlərinin göstərilməsindən gözlənilən səmərə təkcə xoşagəlməz hadisələrdən yaranan ziyanın kompensasiyası və ya sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta ödəmələrinin həyata keçirilməsi ilə deyil, o, təhlükəsizlik tələblərinin təmin edilməsi, sığorta münasibətlərinə daxil olmuş subyektin maliyyə stabilliyinə əminliyi amili ilə səciyyələnməlidir. Bununla əlaqədar öz məzmununa görə uçot-analitik məlumatlar bütövlükdə sığorta institutlarına, o cümlədən sığortaçılara inamın yüksəlməsinə şərait yaratmalıdır. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, uçot-analitik sistem elə qurulmalıdır ki, o, sığorta təşkilatlarında idarəetmənin tələblərinə cavab vermiş olsun.

Sığorta biznesinin spesifikliyi sığorta şirkətlərində uçotun özünəməxsus xüsusiyyətlərində və qəbul etdikləri uçot siyasətinə müvafiq olaraq uçot prosesinin təşkil edilməsində də özünü biruzə verir. Sığorta fəaliyyətinin səciyyəvi aspektləri bu sahədə mühasibat uçotunun təşkili qaydalarını şərtləndirir.

Sığorta təkrar istehsal prosesinin mühüm elementi olmaqla iqtisadiyyatın spesifik sahəsi hesab edilir. Sığorta iqtisadiyyatın digər sahələrində rast gəlinməyən özünə məxsus gəlir və xərcləri ilə fərqlənir. Sığorta təşkilatlarının gəlirlərinə sığorta haqları və təkrar sığorta haqları (mükafatları), sığorta, birgəsığorta və təkrar sığorta üzrə komissionlar və s. daxildir. Sığortaçıların xərclərinin tərkibinə sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalılara dəymiş zərərə görə sığorta ödənişləri, təkrar sığorta əməliyyatları üzrə xərclər, eləcə də işin

aparılması üzrə xərclər daxildir. Satışdan pul gəliri yalnız sığortaçının əmlakının çıxmasından (aktivlərin satışından) mümkündür, əsas fəaliyyət üzrə gəlirlər isə spesifikdir.

Sığorta fəaliyyəti bağlanmış sığorta müqavilələrinə əsaslandığından onun iqtisadi məzmunu tədqiqi edilməlidir. Belə ki, həmin müqavilənin bağlanması, bu sahədə işin aparılması və dayandırılması sığortaçının əmlak vəziyyətinə təsir göstərir. Sözügedən məsələlər üzrə aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, sığorta təşkilatlarının vəsaitlərinin dövriyyəsi digər iqtisadi subyektlərdən daha mürəkkəbdir. Sığorta təşkilatlarının vəsait dövriyyəsi nisbətən müstəqil iki növ pul axınını özündə birləşdirir: sığorta müdafiəsini təmin edən dövriyyə vəsaitləri və sığorta işinin təşkili ilə əlaqədar olan dövriyyə vəsaiti.

Sığorta müdafiəsini təmin edən dövriyyə vəsaitləri iki mərhələdən keçir: birinci mərhələdə dövriyyə vəsaiti formalaşdırılır və istifadə olunur, ikinci mərhələdə isə həmin vəsaitlərin bir hissəsi mənfəət əldə etmək məqsədi ilə investisiya olunur. Vurğulamaq lazımdır ki, sığorta müdafiəsini təmin edən dövriyyə vəsaitləri risklidir və onun hərəkəti ehtimal xarakteri daşıyır. Bu baxımdan, sığortaçının fəaliyyəti və onun vəsaitlərinin dövrəni ictimai hesablar planının bünövrəsini təşkil edən “tədarük-istehsal-satış” modelinə uyğun deyildir.

Qeyd olunanların davamı olaraq vurğulamaq lazımdır ki, hesablar planı mühasibat uçotu hesablarında təsərrüfat həyatı faktlarının əks etdirilməsi qaydalarını müəyyən edir. Hesablar planının tətbiqi üzrə təlimatlar yalnız sintetik hesabların qısa xarakteristikasını verir: hesabın strukturu və təyinatı, onda əks etdirilən faktların iqtisadi məzmunu, daha çox yayılmış təsərrüfat əməliyyatlarının yazılış qaydası, digər hesablarla əlaqəsi. Lakin o, qiymətləndirmə qaydalarını, qruplaşdırmanı, sənədləşdirmə, balans ümumiləşdirmə qaydalarını, uçot prosedurlarını müəyyən etmir.

Müasir dövrdə sığortalılar sığorta təşkilatlarının etibarlığına və stabilliyinə, sığorta baxarında onun işlədiyi müddətə üstünlük verirlər. Hazırda respublikanın sığorta bazarı sığortaçıların sığortalıların maraqlarına ciddi yanaşmamaqları səbəbindən onlara inamın olmaması ilə səciyyələnir. Əlbəttə, qeyd etmək yerinə

düşər ki, müştəri bazasının saxlanması məqsədi ilə inam potensialının realizə edilməsi üçün professional sığortaçıların işi dövlət tərəfindən dəstəklənməli və sığorta xidmətləri istehlakçıların “bazar gücünün” artırılmasına istiqamətlənmiş əlavə tədbirlər görülməlidir.

Sığorta biznesinin spesifikliyi sığorta şirkətlərinin mühasibat uçotunun təşkilində və qəbul edilmiş uçot siyasətində də özünü göstərir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində gəlirlərin və xərclərin tanınmasının hesablaşma metodu tətbiq edilir. Müsbət haldır ki, sığorta şirkətləri uçotun avtomatlaşdırılması sistemi geniş tətbiq olunur. Bu da, mövcud informasiyanın həcmi və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla istifadəçilərin vaxtında informasiya ilə təmin olunmasına və əsaslandırılmış idarəetmə üərərlərinin qəbul edilməsinə imkan verir.

Digər sahələrdə olduğu kimi, sığorta biznesində də müxtəlif sığorta əməliyyatlarının uçotu bir neçə mərhələni əhatə edir: baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının ölçülməsi və rəsmiləşdirilməsi; ilkin uçot sənədlərinin məlumatlarının sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması; mühasibat hesabatının tərtib edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin iki mərhələdə qabaqcadan, cari və sonrakı nəzarət funksiyaları həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, sığorta və təkrar sığorta sığorta təşkilatlarının əsas fəaliyyət istiqaməti hesab edilir. Bununla yanaşı, onlar əlavə gəlir əldə etmək məqsədi ilə lisenziya tələb etməyən fəaliyyət növləri ilə də (sığorta bazarı üçün peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması fonunda təlimlərin təşkili, sığorta üzrə məsləhətlərin verilməsi, sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi və s.) məşğul olurlar.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, sığorta təşkilatlarının gəlir və xərclərinin mühasibat uçotu sistemi onların yekun maliyyə nəticələrinin keyfiyyət əsasını təşkil edir və nəticə etibarlı ilə təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasının strategiyası və taktikası hazırlanır. Milli iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi sığorta biznesində mühasibat uçotunun təşkili onun bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun tənzimlənməsi, idarəetmə prinsiplərinin tətbiqini, maliyyə hesabatı

istifadəçilərinin zəruri və obyektiv informasiya ilə təmin olunması prinsiplərinə istiqamətlənmişdir.

Birbaşa sığorta əməliyyatlarının uçotu iki istiqamətdə aparılır: sığorta müqavilələri üzrə sığorta mükafatlarının (haqların) uçotu və sığorta ödənişlərinin uçotu. Əvvəlki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, birbaşa sığorta müqavilələri üzrə sığorta mükafatları (haqları) sığorta təşkilatlarının ilkin gəlirlərinin əsas mənbəyi hesab olunur. Sığorta ödənişləri iqtisadi fayda ilə şərtlənməyən xərclər qismində çıxış edir və sığorta təşkilatlarının məcmu xərclərinin strukturunda böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Əvvəlki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, sığorta şirkətlərinin gəlirlərini üç qrupda cəmləmək olar:

- sığorta fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər;
- investisiya fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər;
- sair gəlirlər.

Sığorta fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərə alınmış komisiyon mükafatı, təkrar sığortaya ötürülmüş risklər üzrə zərərin ödənilməsi, sığorta mükafatı (birbaşa sığorta üzrə sığorta mükafatı, müştərək sığorta üzrə sığorta mükafatı, təkrar sığortadan alınan risklər üzrə mükafat), sığorta əməliyyatlarından digər gəlirlər.

İnvestisiya fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərə başqa təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində iştirakdan pay, verilmiş səhmlər üzrə dividendlər, icarəyə verilmiş əmlakdan gəlirlər, istiqraz, depozit sertifikatları və veksellərdən gəlirlər, digər gəlirlərə isə sığorta ilə əlaqədar (mükafat üzrə ayırmalar, geriləmə qaydasında alınmış məbləq) və əlaqədar olmayan (uzunmüddətli aktivlərin satışı, alınan icarə haqları, konstantinq xidmətlərindən gəlirlər) fəaliyyətdən gəlirlər, sığorta ehtiyatlarının qaytarılma məbləği daxildir.

Sığorta şirkətlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq sığortaçılarının sair gəlirlərinə sığorta ilə bağlı fəaliyyətdən daxilolmalar, sığorta ilə bağlı olmayan fəaliyyətdən daxilolmalar və eləcə də sığorta ehtiyatlarının qaytarılma məbləği aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta təşkilatlarında əsas əməliyyatlar üzrə gəlirlərin sintetik uçotu üzrə aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur (cədvəl 2)

Cədvəl 2: Sığorta təşkilatlarının gəlirlərinin uçotu üzrə hesablar

Hesabın №	Hesabın adı
601-01	Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları
601-02	Təkrar sığorta üzrə sığorta haqları
601-03	Subrodasiya gəlirləri
601-04	Sair gəlirlər
603	Sığorta ödənişlərində təkrar sığortaçıların payı
604	Təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komisyon muzzları
611	Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi
621	İnvestisiya gəlirləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sığortaçıların xərcləri onların istifadə istiqamətlərinə görə sığorta öhdəlikləri üzrə xərclərə və işin aparılması üzrə xərclər kimi qruplaşdırıla bilər.

Həmin xərclərin iqtisadi məzmununa əsasən birinci qrupa birbaşa sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar xərcləri, o cümlədən, sığorta, təkrar sığorta və birgə sığorta müqavilələri üzrə sığorta ödənişlərini, təkrar sığortaya verilmiş sığorta mükafatlarını, təkrar sığorta üzrə mükafatları, təkrar sığortaya ötürülmüş risklərdənişlər, sığorta üzrə ehtiyatlara ayırmalar daxildir.

Sığorta işinin aparılması üzrə xərclərə isə sığorta agentlərinə və brokerlərə verilən mükafatları, sığorta hadisələri ilə əlaqədar ekspertlərin, qəza komissarlarının, vəkillərin göstərdikləri xidmətlər üzrə ödənişləri, inkassator xidmətləri üzrə xərcləri, sığorta şəhadətnamələrinin hazırlanması xərclərini aid etmək olar

Sığorta təşkilatlarında xərclərin uçotunun aparılması üçün aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur (cədvəl 3).

Sığorta təşkilatlarında sığortalılarla hesablaşmaların uçotu 211 sayılı “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları” hesabında, sığorta agentləri ilə hesablaşmaların uçotu isə 435 sayılı hesablarda aparılır. Bu zaman 435 sayılı sintetik hesaba iki subhesab açılır: 435-01 “Sığorta agentləri və brokerlərlə hesablaşmalar” ; 435-02 “Mükafatlar üzrə sığorta agentləri və brokerlər ilə hesablaşmalar”.

Cədvəl 3: Sığorta təşkilatlarının xərclərinin uçotu üzrə hesablar

Hesabın №	Hesabın adı
701	Verilmiş sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri
702	Qaytarılan sığorta haqları
703	Tənzimlənən xərclər
704	Təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları
705	Qarşısız alınma fonduna ayırmalar
706	Sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər
711	Sığorta fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri
712	İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri
721	Sair xərclər

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qeyd etmək lazımdır ki, sığortaçının mühasibat uçotunda sığorta haqları alındığı vaxtda deyil, sığorta şirkətlərinin həmin məbləği almaq hüququ yarandığı anda tətinnəlidir. Bu zaman Dt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları”, kredit 601-01 “ Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları” mühasibat yazılışı edilir. Sığortalı tərəfindən sığorta haqqı daxil olduqda Dt 221 “Kassa”, 223 “Bank hesablaşma hesabları”, Kt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları” yazılışı edilir. Sığorta agentinə komisiyon haqqının hesablanması Dt 721 “Sair xərclər ”, Kt 435-01 “Sığorta agentləri və brokerlərlə hesablaşmalar”, sığorta agentinə komisiyon haqqı məbləğinin ödənilməsi isə Dt 435-01 “Sığorta agentləri və brokerlərlə hesablaşmalar”, Kt 221 “Kassa”, 223 “Bank hesablaşma hesabları” mühasibat yazılışları ilə rəsmiyyətə salınır. Sığorta agentinə ona çatması olan komisiyon haqqını sığorta ödənişindən tutduqda Dt 435-01 “Sığorta agentləri və brokerlərlə hesablaşmalar”, Kt 435-02 “Mükafatlar üzrə sığorta agentləri və brokerlər ilə hesablaşmalar” mühasibat yazılışı aparılır.

Sığorta müqavilələri müxtəlif sığorta hadisələrindən itgi risklərinin azaldılması məqsədi ilə bağlanır. Belə sığorta müqavilə formalarından biri ümitsiz borclar üzrə sığorta müqaviləsidir. Aparılan əməliyyat üzrə mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsini “PAŞA Sığorta” ASC-nin təmsalında nəzərdən keçirək. 2020-ci ilin may ayında “Amal Co” şirkəti 2360 manatlıq (ƏDV 360 manat) xidmət göstərmiş, lakin borclu tərəf müflisləşdiyindən həmin məbləği

ödəmək iqtidarında deyildir. Şirkət ümitsiz borclardan özünü sığortalamışdır Bu zaman “Amal Co” şirkətinə aşağıdakı mühasibat yazılışları edilir:

a) Dt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları”

Kt 601-04 “Sair gəlirlər”. (Akt əsasında 2000 man. iş görüldü);

b) Dt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları”,

Kt 521 “Vergi öhdəlikləri” (360 man. ƏDV hesablanmışdır);

c) Dt 601-01 “Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları”,

Kt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları” (590 man.

ödənməyən debitor borcu sığorta şirkəti tərəfindən geri qaytarılır).

d) Dt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları”

Kt 601-01 “Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları” (590 man. gəlir azalır).

e) Dt 223 “Bank hesablaşma hesabları”

Kt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları” (Sığorta ödənişi həyata keçirilmişdir).

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta hadisəsi baş verdikdə dəymiş ziyan (əmlak üzrə) sığorta təşkilatı tərəfindən natural formada (təmir olunmaqla) təmin edilə bilər. Məsələn, sığorta hadisəsi ilə əlaqədar əmlakın təmirinə 2100 manat xərclənmişdir və bu məbləğ sığortalının üzərində qalan hissədən (sığorta haqqından) yuxarı məbləğdə həyata keçirilmişdir. Bu halda aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib ediləcəkdir:

a) Müqavilə üzrə təmir xərcləri – 2100 manat

Dt 721 “Sair xərclər”

Kt 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”.

b) Təmir şirkətinə kreditor borcu ödənilib – 2100 man.:

Dt 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

Kt 211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları” .

c) Sığorta təşkilatının uçot siyasətinə müvafiq təmir xərcləri silinmişdir - 2100 man:

Dt 601-01 “Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları”

Kt 721 “Sair xərclər”

İndi də “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2020-ci il aprel ayında baş vermiş əməliyyatlar ilə bağlı məlumatlardan istifadə edərək sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti üzrə tipik əməliyyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək (cədvəl 4).

Cədvəl 4: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2020-ci il aprel ayında baş vermiş əməliyyatlar mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası (min man.)

Nö	Əməliyyatın məzmunu	Məbləğ	Dt	Kt
1	Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları	2147977	211 “Birbaşa sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları	601-1 “Birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları”
2	Sığorta ödənişlərində təkrar sığortaçıların payı	165676	213 “Təkrar sığorta üzrə qısamüddətli debitor borcları”	603 “Sığorta ödənişlərində təkrar sığortaçıların payı”
3	Təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komisyon muzzdları	14947	461 “Təkrar sığorta üzrə uzunmüddətli öhdəliklər”	604 “Təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komisyon muzzdları”
4	Verilmiş sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri	992389	701 “Verilmiş sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri”	533 “Sosial sığorta və təminat üzrə”
5	Təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları	580880	704 “Təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları”	461 “Təkrar sığorta üzrə uzunmüddətli öhdəliklər”
6	Qarşısılınma tədbirləri üzrə ayırmalar	5529	705 “Qarşısılınma fonduna ayırmalar”	403 “Qarşısılınma tədbirləri fondu üzrə uzunmüddətli öhdəliklər”
7	Sığorta fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri	448445	711 “Sığorta fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri”	538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”
8	İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri	148982	712 “İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri”	538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”
9	Hesablaşma hesabından nağd pul alınmış və kassaya mədaxil edilmişdir	135250	221 “Kassa”	223 “Bank hesablaşma hesabları”
10	İşçilərə əmək haqqı hesablanmışdır	185700	711 “Sığorta fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri”	533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətilə hesablaşmalar”

Cədvəl 4:(davamı)				
11	Hesablanmış əmək haqqından sosial sığorta və təminat üzrə ayrımlar hesablanmışdır	40854	711 “Sığorta fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri” 712 “İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı işlərin aparılması xərcləri”	522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”
12	Sosial sığorta və təminat üzrə borclar ödənilmişdir	40854	522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”	223 “Bank hesablaşma hesabları”
13	Əmək haqqı üzrə işçilərə olan kreditör borcları ödənilmişdir	12350	533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətilə hesablaşmalar”	221 “Kassa”, 223 “Bank hesablaşma hesabları”
14	Kassadan təhtə hesab şəxsə pul verilmişdir	23100	244 “Təhtə hesab məbləğlər”	221 “Kassa”

Mənbə: “PAŞA Sığorta” ASC-nin ilkin uçot məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Təcrübədə elə situasiyalarla rastlaşmaq mümkündür ki, sığorta şirkətləri ilin sonuna fəaliyyətin nəticələri üzrə rəsmi hesabatda hesabat dövründə həqiqətdə zərər olduğu halda sığorta fəaliyyətinin nəticəsi kimi mənfəəti göstərməlidir. Bu, sığorta şirkətləri maliyyə nəticələrinin idarə olunmasının bütün sisteminin dəyişilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Sığortaçının maliyyə nəticələrinin idarə olunması sisteminin kökündən dəyişilməsi həmin sistemin mühüm komponentləri kimi uçot və təhlilin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

2.2. Sığorta fəaliyyətindən maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotunun xüsusiyyətləri

Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri onların gəlirlərinin mühüm mənbəyi hesab edilir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, qanunvericiliklə sığorta şirkətlərinin uçotunda gəlir və xərclərin tanınmasına vahid tələbin olmaması maliyyə nəticələri haqqında dürüst informasiyanın formalaşmasına imkan vermir. Həyatın sığorta əməliyyatları üzrə maliyyə nəticələri investisiya gəlirləri göstəricisini özündə birləşdirir, qeyri həyat sığortası üzrə maliyyə nəticələri texniki ehtiyat vəsaitlərinin istifadəsindən gəlirləri nəzərə almır. Eyni zamanda, xüsusi iqtisadi ədəbiyyatlarda sözügedən problemlə bağlı birmənalı qərar yoxdur. Bu da, investisiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin formalaşması

metodikasına fəaliyyət növləri üzrə gəlirlərin və xərclərin uyğunluğu əlamətlərini əks etdirən yeni yanaşmanı tələb edir.

Sığorta şirkətlərində maliyyə nəticələrinin məntiqi sxemini aşağıdakı qaydada əks etdirmək olar (şək.2).

Sxemdə ümumilikdə sığorta təşkilatlarında maliyyə nəticələrinin formalaşması göstərilmişdir. Fəaliyyət istiqamətləri üzrə (həyat sığortası və digər növ sığorta), sığorta əməliyyatları və fəaliyyət növləri üzrə maliyyə nəticələrini müəyyən etmək üçün gəlirlər və xərclər haqqında müfəssəl informasiya mövcud olmalıdır.

Sığorta şirkətlərinin gəlirlərinin təsnifat əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi şək.3 -də verilmişdir.

Gəlirlərin sığorta və digər fəaliyyətə aid edilməsindən asılı olaraq sığorta əməliyyatlarından, sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar digər gəlirlərə və digər əməliyyatlardan gəlirlər kimi qruplaşdırılır. Sığorta əməliyyatlarından gəlirlərə aid edilir:

- birbaşa sığorta müqavilələri üzrə sığorta əməliyyatlarından sığorta mükafatları, təkrar sığortadan sığorta mükafatları (haqları), təkrar sığortaya qəbul edilmiş risklərdən daxilolmalar aid edilir;

- təkrar sığortaya verilmiş risklərdən əldə edilən mükafat (birbaşa sığortaçının xərclərinin örtülməsinə istifadə olunur);

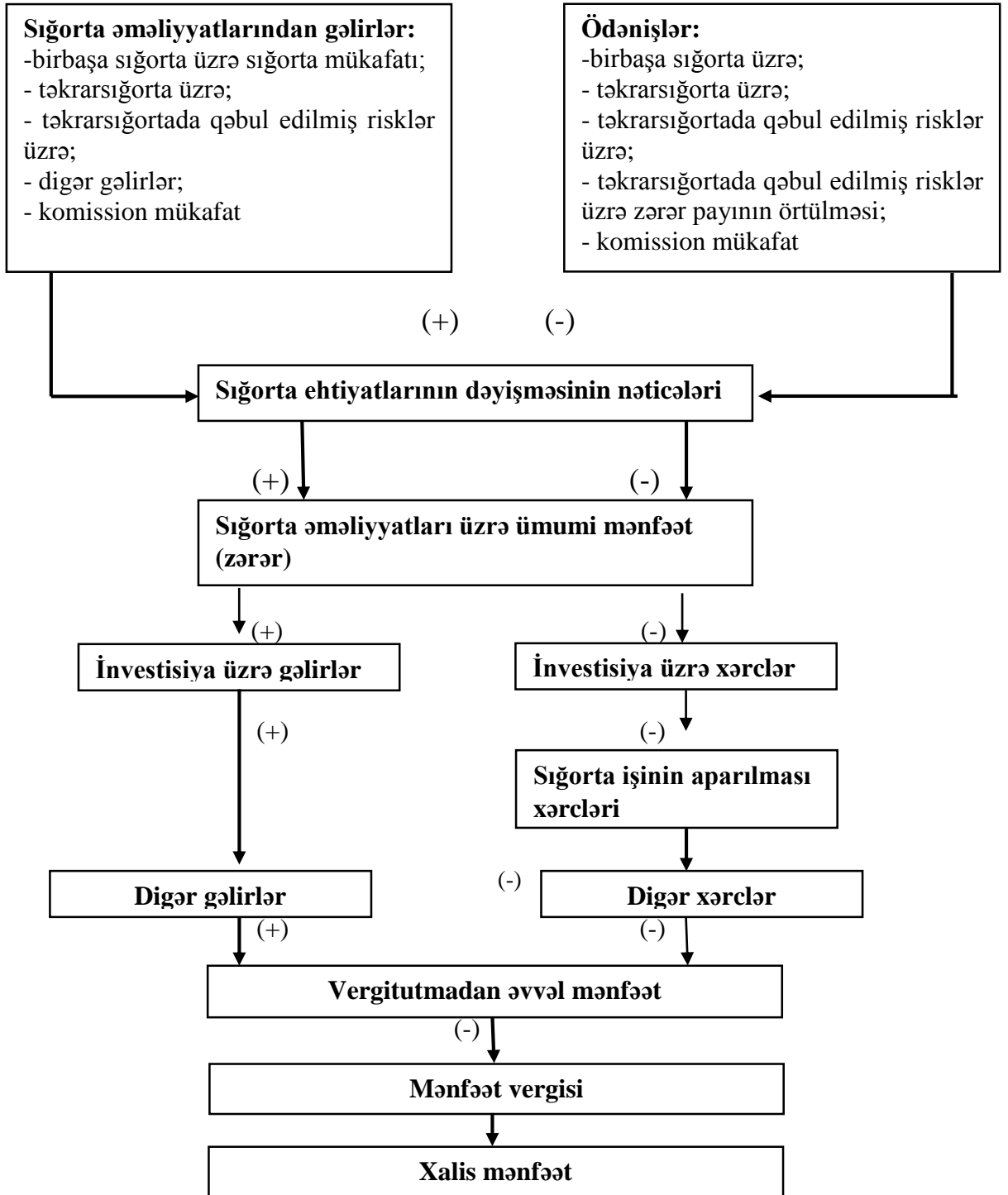
- təkrar sığortaya verilmiş müqavilə üzrə təkrar sığortaçılar tərəfindən örtülən sığorta ödənişlərinin payı;

- təkrar sığortaçıların paylarının dəyişməsi nəzərə alınmaqla əvvəlki hesabat dövrlərində yaranmış sığorta ehtiyatlarının qaytarılması (azalması) məbləği;

- qanunvericiliyə əsasən sığortaçıya keçən dəymiş zərərə görə məsul olan şəxsdən tələb etmək hüququnun realizə edilməsində gəlirlər;

- sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar digər gəlirlər (əsas vəsaitlərin, material qiymətlilərinin və digər aktivlərin satışından, müqavilə şərtlərinin pozulmasına

Şəkil 2. Sığorta şirkətinin maliyyə nəticələrinin formalaşması sxemi

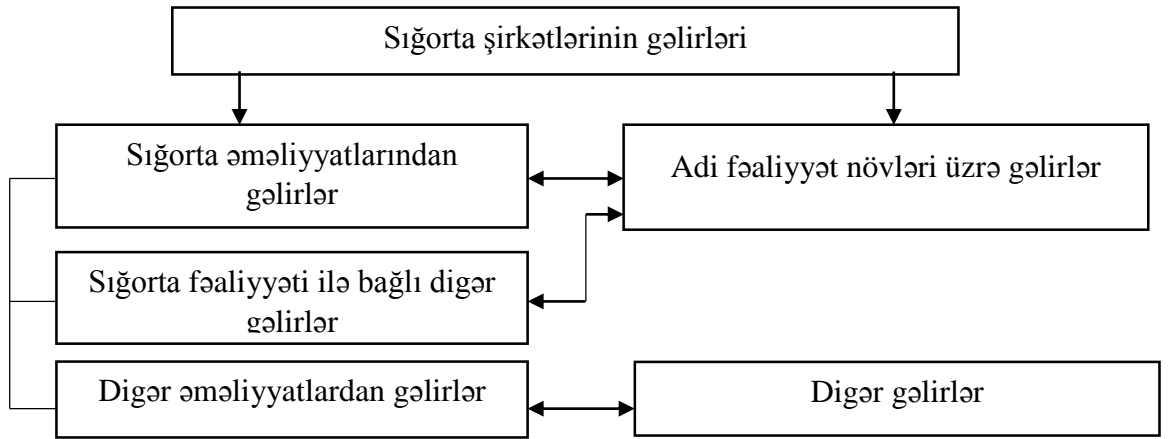

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

görə cərimə, faiz, sığorta şirkətinə dəymiş ziyanın ödənilməsi, tələbetmə müddəti ötmüş kreditor və deponent məbləqləri və s.).

Sığorta şirkətlərinin xərcləri üç qrupa bölünür: sığorta öhdəlikləri ilə əlaqədar xərclər; sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər və

Şəkil 3. Gəlirlərin təsnifat əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

digər xərclər. Sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar xərclərə aşağıdakılar daxildir:

- sığorta, təkrar sığorta müqavilələri üzrə sığorta ödənişləri;
- təkrar sığortaya pürülmüş risklər üzrə sığorta mükafatı məbləği;
- təkrar sığorta üzrə ödənilmiş mükafatlar;
- qanunvericilikdə və müqavilə şərtlərində nəzərdə tutulduğu hallarda sığorta (təkrar sığorta) müqavilələri üzrə mükafatın müəyyən hissəsinin qaytarılması, eləcə də alınmış məbləğin ödənilməsi;
- sığorta üzrə qanunvericiliyə əsasən sığorta ehtiyatlarına ayırmalar.

Sığorta fəaliyyətinin aparılması üzrə xərclər iki qrupa bölünür: sığorta müqavilələrinin bağlanması və istifadəsi ilə bağlı sığorta təşkilatlarının birbaşa xərcləri və dolay (inzibati idarəetmə) xərclər. Sığortaçıların və sığortalıların əmlak maraqlarının qorunması ilə əlaqədar sığorta fəaliyyətinin aparılması üzrə xərclərin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- sığorta agentinin və sığorta vasitəçisinin göstərdikləri xidmətlərə görə ödənilmiş mükafat;
- sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi, əmlakın sığorta dəyərinin və sığorta ödənişinin həcmnin müəyyən edilməsi üçün mütəxəssislərin (ekspertlərin, hüquqşünasların, vəkillərin) xidmətlərinin ödənilməsi;

- sığorta agentinin və sığorta vasitəçisinin göstərdikləri xidmətlərə görə ödənilmiş mükafat;
- sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi, əmlakın sığorta dəyərinin və sığorta ödənişinin həcminin müəyyən edilməsi üçün mütəxəssislərin (ekspertlərin, hüquqşünasların, vəkillərin) xidmətlərinin ödənilməsi;
- inkassator xidmətinin ödənilməsi;
- arayış, rəy, statistik məlumatların verilməsi və s. üzrə təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsi;
- aktuar xidmətlərin ödənilməsi;
- sığorta şəhadətnamələrinin, qəbzlərin, ciddi hesabat blanklarının və bu qəbildən digər sənədlərin hazırlanması üzrə xidmətlərin ödənilməsi;
- sığorta təşkilatının sığorta (təkrar sığorta) müqavilələrinin bağlanması və icrası ilə birbaşa əlaqəli olan bölmələrinin işçilərinin əməyinin ödənişi üzrə xərclər.

İdarəetmə xərclərinə aşağıdakılar aiddir:

- sığortaya ayırmalarla inzibati-idarəetmə aparatının əməyinin ödənişi xərcləri;
- mühasibat hesabatının drüslüyünün təsdiq edilməsi ilə əlaqədar məsləhət, informasiya və auditor xidmətlərinin ödənilməsi;
- bina və tikililərin, avadanlıq və inventarların saxlanması xərcləri;
- sığorta şirkətinin nizamnaməsinə uyğun fəaliyyəti ilə bağlı digər xərclər;
- maliyyə hesabatların nəşri ilə əlaqədar xərclər.

Sığorta təşkilatlarının fəaliyyəti sığortanın mahiyyəti, məqsədli fondların yaradılması, onların istifadə qaydaları, ehtiyatların yaradılması və sığorta hadisələri baş verdikdə sığorta ödənişləri ilə müəyyən edilən spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri hesabat dövrü üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən edilmiş mənfəətdir və o, təşkilatın gəlirləri və xərcləri arasında fərq kimi hesablanır.

Təkrar sığortaçıların payı daxil olmaqla sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi də şirkətlərinin maliyyə nəticələrinə təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta ehtiyatlarına ayırmalar maliyyə nəticələrini azaldır, ötən hesabat dövründə yaradılmış sığorta ehtiyatlarının qaytarılması isə artırır. Beləliklə, ehtiyatların dəyişməsi sığorta əməliyyatları üzrə maliyyə nəticələrinin formalaşmasında iştirak edir. Fəaliyyət istiqamətləri (həyat sığortası və digər növ sığorta), sığorta əməliyyatları və fəaliyyət növləri üzrə əldə edilmiş maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi üçün gəlir və xərclər haqqında müfəssəl informasiya tələb olunur. Maliyyə nəticələri haqqında hesabatda sığorta şirkətlərinin əldə etdikləri gəlirlər aşağıdakılara aid edilir:

- sığorta və ya digər fəaliyyətə;
- sığorta və investisiya əməliyyatlarına;
- adi fəaliyyət növlərinə və digər gəlirlərə.

Hesabat dövründə sığorta təşkilatlarının bütün gəlir və xərcləri müvafiq hesablarda uçota alınır və hesabat dövrünün sonunda 801 sayılı “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabına silinir. Məlumdur ki, bu hesab ilkin qalığa malik deyil, hesabat dövrü ərzində gəlirlər onun kreditində, xərclər isə debetində əks etdirilir. Sözügedən hesabın kredit və debet dövriyyəsinin müqayisəsi sığorta təşkilatlarının əldə etdikləri mənfəəti (zərəri) xarakterizə edir. Həmin hesabın strukturu aşağıdakı kimidir (cədvəl 5).

Sığorta şirkətlərində mənfəətin istifadəsi təsis sənədlərinə və daxili qaydalara müvafiq həyata keçirilir.

Sığorta təşkilatlarının mühasibat hesabatı onun maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və onun maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri haqqında məlumatlar sistemini səciyyələndirir. Sığorta şirkətlərinin mənfəət və zərər haqqında hesabatda aşağıdakı göstəricilər öz əksini tapır:

Əsas əməliyyat gəliri:

- birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları;
- təkrar sığorta üzrə təkrar sığorta haqları;

Cədvəl 5. “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının strukturu

Debet	Kredit
Hesabat dövrü ərzində	
Birbaşa sığorta, təkrar sığorta üzrə sığorta ödənişləri	Birbaşa sığorta, təkrar sığorta üzrə sığorta haqları
Təkrar sığortaya verilən risklər üzrə sığorta mükafatları	Təkrar sığortaya verilən risklər üzrə sığorta mükafatları
Təkrar sığortaya ötürülmüş risklər üzrə zərərin örtülməsi	Komission və broker mükafatları, təkrar sığortaya alınmış risklər üzrə yığımlar
Komission və broker mükafatları, təkrar sığortaya alınmış risklər üzrə yığımlar	Sığorta ehtiyatlarının qaytarılması
Sığorta ehtiyatlarına köçürmələr	Digər gəlirlər
İşin aparılmasına xərclər	Saldo-mənfəət (əgər Kredit>Debet)
Digər xərclər	
Saldo-zərər (əgər Debet>Kredit)	
Hesabat dövrünün sonuna	
İstifadə olunmuş mənfəət məbləğinin silinməsi Kredit qalığının silinməsi, əgər Kredit>Debet	Debet qalığının silinməsi, əgər Debet>Kredit)

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

- sığorta ödənişlərində təkrar sığortaçıların payı üzrə;
- təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komission;
- muzdlar üzrə.

Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi (müsbət və ya mənfəi);

- investisiya gəlirləri üzrə;
- subroqasiya gəlirləri;
- sair gəlirlər.

Əsas əməliyyat xərcləri:

- sığorta ödənişi və sığorta məbləğləri üzrə;
- qaytarılan sığorta haqları üzrə;
- tənziqləmə xərcləri;
- təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə;
- qarşısız alınma tədbirləri fonduna ayırmalar üzrə;
- sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər

İşlərin aparılması xərcləri

Sair xərclər

Maliyyə mənfəəti (zərəri)

Mənfəətin nizamnamə kapitalına yönəldilən hissəsi

Vergiqoymadan əvvəl mənfəət

Mənfəət vergisi

Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Mənfəət və zərərlər və digər məcmu gəlirlər haqqında hesabat” iki tərkib hissədən ibarət olmaqla tərtib edilir: xərclərin funksiyalarına görə və xərclərin xüsusiyyətlərinə görə.

Sığorta şirkətlərində onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələri 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”, 811 “Asılı müəssisələrin mənfəətində (zərərində) pay”, 812 “Birgə müəssisələrin mənfəətində (zərərində) pay” hesablarında uçota alınır. “Maliyyə hesabatının təqdimatı” adlı MUBS-ə əsasən hesabat dövründə tanınmış bütün xərc və gəlirlər “Mənfəət və zərər və digər məcmu gəlirlər haqqında hesabat”da əks etdirilməlidir. Həmin standartın tələblərinə görə hesabat dövrünün sonuna 601 sayılı “Satış” hesabında əks etdirilmiş məbləğlər 801 sayılı hesaba köçürülür və bu əməliyyat üzrə aşağıdakı mühasibat yazılışı edilir:

Debet 601 “Satış”

Kredit 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”.

Eyni zamanda xərc hesabları da bağlanır:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

Kt 701, 702, 703, 704, 705, 706, 711, 712, 721.

Daha sonra mənfəət və zərər hesabının qalığı 341 sayılı “Hesabat dövründə xalis mənfəət” hesabına bağlanır:

Debet 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”.

Kredit 341 “Hesabat dövründə xalis mənfəət”

2.3. Sığorta əməliyyatlarından gəlir və xərclərin təhlili

Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin nəticələrinin, daha doğrusu, gəlir və xərclərinin təhlili onların analitik işlərinin mühüm istiqamətini təşkil edir. Maliyyə

yə nəticələrinin təhlili zamanı sığorta təşkilatlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Sığortaçının gəlir və xərclərinin təhlili prosesində aşağıdakı məsələlər qiymətləndirilməlidir:

- sığorta təşkilatlarının gəlir və xərclərinin tərkibi və strukturu;
- sığorta haqqlarının daxil olmasının və sığorta ödənişlərinin strukturu və dinamikası;
- konkret sığorta növləri üzrə ümumi gəlirin həcminə müxtəlif amillərin təsiri;
- ödəmə səviyyəsi göstəricilərinin təhlili (ödəmənin faktiki səviyyəsi tarifdə nəzərdən tutulduğundan yüksək olarsa sığorta məblələri üzrə zərərlərin amilli təhlili həyata keçirilməlidir);
- ümumilikdə gəlirin hər manatına xərclərin səviyyəsinin ;
- xərc maddələri üzrə sığorta xidmətlərinin göstərilməsi xərcləri;
- sığorta təşkilatlarının gəlirlərinin artırılması və xərclərin azaldılması imkanları.

Qeyd etmək lazımdır ki, etibarlı iqtisadi təhlilin aparılması zəruri həcmdə nonrmativ, plan və hesabat informasiyasının mövcudluğunu tələb edir. Normativ informasiya tarif dərəcələrinin strukturu ilə səciyyələnir. Gəlir və xərclər balansı və balans maddələrinə şərtlər plan informasiya qismində çıxış edir. Faktiki informasiya mənbəyi kimi, sığorta təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti, mənfəət və zərər haqqında hesabatın, sığorta əməliyyatları haqqında illik hesabatın, sığorta ehtiyatlarının yerləşdirilməsi haqqında hesabatın məlumatlarından istifadə olunur. Təhlil prosesində mütləq, orta və nisbi göstəricilər kimi xüsusi göstəricilərdən istifadə edilir.

Həcm göstəricilərinin əsas təyinatı sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsidir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, mütləq göstəricilərin təhlilinin nəticələri onların kəmiyyəti baxımından sığorta təşkilatlarının reytinginin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur. Həcm göstəricilərinə daxil olan sığorta haqları, ödənilmiş sığorta məbləqləri, sığortaçının xüsusi vəsaitlərinin həcmi, sığorta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə xərclər, sığorta ehtiyatla-

rına köçürmələr və s. bu tipli göstəricilər daxildir. Aparılan təhlilin məqsədindən asılı olaraq mütləq göstəricilər sığorta təşkilatının həcmi, inkişafındakı meylləri, müəyyən edilmiş normativ və normaların gözlənilməsi haqqında fikir formalaşdırma bilər.

Sığorta əməliyyatlarının faktiki həcmi baxımından sığorta təşkilatlarını qiymətləndirərkən əsas aksent sığorta haqlarının həcminə edilməlidir. Toplanmış sığorta haqlarının daha dəqiq qiymətləndirilməsi məqsədi ilə təkrar sığorta-netto çıxılmalıdır. İllik maliyyə hesabatı məlumatları əsasında sığorta şirkətlərinin əməliyyatlarının konkret sığorta növləri kəsiyində daha detallaşdırılmış təhlilin aparılması məqsəduyğundur. Belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ötən dövrlərlə müqayisədə daxil olmuş sığorta haqlarının ciddi tərəddüdləri neqativ nəticələrin mümkünlüyü səciyyələndirir. Bu baxımdan nəzərə almaq lazımdır ki, sığorta haqlarının həcmi dəyişməsi dinamikasını xarakterizə edən göstəricinin məqbul həddi -33% -dən $+33\%$ -ə qədər götürülür.

İndi də “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatının məlumatları əsasında sığorta şirkətlərində gəlirlərin və xərclərin təhlili metodikasını nəzərdən keçirək (cədvəl 6 , 7).

5 saylı cədvəlin məlumatları göstərir ki, “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə cəmiyyətin gəlirlərinin artım dinamikası müşahidə olunur. Belə ki, 2020- ci ildə 2018-ci ilə nisbətən gəlirlər 42958, 2 min manat və ya 31,97%, 2019 cu ilə nisbətən isə 26118,5 min manat və ya 17,3% artmışdır. Bu artım gəlirlərin bütün növləri üzrə özünü göstərir. Müsbət haldır ki, gəlirlərin ümumi məbləğində əsas əməliyyat gəlirlərinin payı 2018-ci ildə 97,2%, 2019-cu ildə 101% (Xalis sığorta ehtiyatlarının mənfə dəyişməsi yüksək olmuşdur) və 2020-ci ildə 99,3% təşkil etmişdir. Əməliyyat gəlirlərinin tərkibində birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları böyük xüsusi çəkiyə malikdir: təhlil aparılan illər üzrə müvafiq olaraq 95,4%, 95,4% və 87,8% (2020-ci ildə azalma pandemiya ilə əlaqədardır).

2020-ci ildə investisiya fəaliyyətindən gəlirlər də artmışdır: 2019-cu ilə nisbətən 361,6 min manat, 2019-cu ilə nisbətən 1682,5 min manat. Əlbəttə

Cədvəl 6: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə gəlirlərinin təhlili

Gəlirlər	2018	2019	2020
Əsas əməliyyat gəliri, cəmi	130,694, 547.01	152,787,902	176,133,387
birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları	124,773,211.95	145,463,428	154,654,339
təkrar sığorta üzrə sığorta haqları	3,233,824.42	4,600,074	8,474,144
sığorta ödənişlərində təkrar-sığortaçıların payı üzrə	1,237,695.35	1,486,817	11,928,685
təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komissiyon muavazirələri üzrə	1,449,815.29	1,237,583	1,076,218
Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi (müsbət və ya mənfi)	-9,153,673.91	- 13,773,101	-12,633,087
İnvestisiya gəlirləri üzrə	12,145,482.66	10,824,605	12,507,098
Subrodasiya gəlirləri üzrə	466,871.08	1,154,837	1,040,905
Sair gəlirlər	211,437.04	210,074	274,557
Cəmi gəlirlər	134,364,663.88	151,204,317	177,322,860

Mənbə: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə maliyyə hesabatları.
(<http://pasha-insurance.az/>)

cəmiyyətin fəaliyyətini səciyyələndirən ətraflı məlumatların olmaması səbəbindən biz ayrıca olaraq könüllü sığortadan (təkrar sığorta), ocümlədən, həyat sığortası və qeyri həyat sığortası kəsiyində sığorta mükafatlarını, eləcə də, icbarı sığortadan daxil olan sığorta haqları məbləğini qiymətləndirə bilməmişik.

Sığorta şirkətlərinin xərclərinin, onların tərkibi və strukturunu təhlil etmək üçün “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatların məlumatlarından istifadə edək (cədvəl 7).

7 saylı cədvəlin məlumatları əsasında qeyd edə bilək ki, “PAŞA Sığorta” ASC-də xərclərin də illər üzrə artımı müşahidə edilir. Bu artım xüsusi ilə 2020-ci ildə olmuşdur ki, bunu pandemiyanın nəticələri ilə əlaqələndirmək olar. Cəmiyyətin ümumi xərcləri 2018-ci ilə nisbətən 42040 min manat və ya 39,6%, 2019-cu ilə nisbətən müvafiq olaraq 36914 min manat və ya 33,2% artmışdır. Əsas əməliyyat xərclərinin tərkibində sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə xərclər, təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə xərclərin xüsusi çəkisi böyükdür. Belə ki, sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə xərclərin payı 2018-ci ildə 57,2%, 2019-

Cədvəl 7: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə xərclərinin təhlili

Xərclər	2018	2019	2020
Əsas əməliyyat xərcləri	86,558,000.88	88,458,124.	114,894,401
sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə	49,520,255.77	52,797,747.	71,452,031
qaytarılan sığorta haqları üzrə	766,251.06	486,205.	1,079,867
tənzimləmə xərcləri	80,253.58	66,744.	141,060
təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə	35,954,624.55	34,667,948	41,823,361
qaşısıalınma tədbirləri fonduna ayırmalar üzrə	236,615.92	314,626	398,081
sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər	0.00	124,854	0
İşin aparılması xərcləri	18,584,548.30	22,665,835	32,288,050
Sair xərclər	871,985.60	15,778	872,123
Cəmi xərclər	106.014.534.78	111,139,737	148,054,573

Mənbə: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə maliyyə hesabatları. (<http://pasha-insurance.az/>)

cu ildə 59,7% və 2020-ci ildə 62,2% təşkil etmişdir. Təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə xərclərin xüsusi çəkisi isə təhlil aparılan dövrlərdə müvafiq olaraq 41,5%, 39,2% və 36,4% olmuşdur. İşin aparılması xərcləri üzrə həm məbləğ, həmçinin də cəmi xərclərin ümumi məbləğində payının artması müşahidə edilmişdir. Belə ki, cəmi xərclərdə işin aparılmasına xərclər 2018-ci ildə 17,5%, 2019-cu ildə 20,4%, 2020-ci ildə 21,8% təşkil etmişdir.

Təhlilin sonuncu mərhələsində ümumilikdə fəaliyyətin maliyyə nəticələri qiymətləndirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirək və analitik qiymətləndirək (cədvəl 8).

Cədvəl 8: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə maliyyə nəticələrinin təhlili

Göstəricilər	2018	2019	2020
Cəmi gəlirlər	134,364,663.88	151,204,317.	177,322,860
Cəmi xərclər	106,014,534.78	111,139,737.	148,054,573
Maliyyə mənfəəti (zərəri)	28,350,129.10	40,064,580.	29,268,286
Mənfəətin nizamnamə kapitalına yönəldilən hissəsi	0	0	0
Vergiqoymadan əvvəl mən-fəət (zərər)	28,350,129.10	40,064,580.	29,268,286
Mənfəət vergisi	5,934,007.83	8,985,712	8,577,837
Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	22,416,121.27	31,078,868	20,690,450

Mənbə: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə maliyyə hesabatları. (<http://pasha-insurance.az/>)

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, təhlil prosesində məlumatlarından istifadə etdiyimiz “PAŞA Sığorta” ASC-də 2018-2020-ci illərdə maliyyə nəticələrinin artım dinamikası müşahidə edilməmişdir. Belə ki, hesabat ilinin xalis mənfəəti 2018-ci ilə nisbətən 1725,7 min manat və ya 7,7%, 2019-cu ilə nisbətən isə müvafiq olaraq 10388,4 min manat və ya 33,4% az olmuşdur. Bunun səbəbini müəyyən etmək üçün gəlirlərin və xərclərin artım templərini müqayisə etmək kifayətdir. Belə ki, 2018-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə gəlirlərin artım tempi 1,32, xərclər üzrə isə 1,4, 2019-cu illə müqayisədə isə müvafiq olaraq 1,17 və 1,33 olmuşdur, daha doğrusu gəlirlərin artım sürəti xərclərin artım sürətindən aşağı olmuşdur. Bu da, 2018-ci və 2019-cu illərlə müqayisədə 2020-ci ildə “PAŞA Sığorta” ASC-nin xalis mənfəətinin azalması ilə nəticələnmişdir.

III FƏSİL. SİĞORTA ƏMƏLİYYATLARINDAN GƏLİRLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Sığorta əməliyyatları üzrə gəlirlərin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi.

Sığorta şirkətlərinin inkişaf meyarlarını nəzərə alaraq sığorta üzrə əməliyyatları rentabellik və gəlirlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir ki, bu da gələcəkdə gəlir əldə etmək məqsədi ilə investisiya-sığorta resurslarının - xərclərinin maksimum effektiv formalaşdırılmasına imkan verir ki, bunun üçün sığorta əməliyyatlarının idarə olunmasının daha keyfiyyətli uçot-analitik təminatı tələb olunur.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün sığorta şirkətlərinin maliyyə nəticələri üçün bütün informasiyaların toplanması, işlənməsi və istifadə olunması prosesini yeni yanaşmalar hazırlanmalıdır. Müasir şəraitdə maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi məsələləri ölkənin iqtisadçıları, bu sahənin mütəxəssislərinin diqqət mərkəzindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə hesabatının istifadəçilərinin dürüst informasiyalara olan tələblərinin tam təmin edilməsi iqtisadi subyektlərdə uçot proseslərinin daima təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu problemin həlli bir tərəfdən uçot məlumatlarını genişləndirir, onun keyfiyyətini yaxşılaşdırır, digər tərəfdən istifadəçilərin düzgün idarəetmə qərarlarının hazırlanmasına imkan verir. Əgər nəzərə alsaq ki, bütün istifadəçilər qrupunu ilk növbədə qarşı tərəfin maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri maraqlandırır, onda sığorta şirkətlərində gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələlərinin aktuallığı şübhə doğurmur.

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həllində yaranan çətinlik sığorta xidmətinin iqtisadi mahiyyətinin birmənalı təsvir edilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi yanaşmalara görə sığorta xidməti maliyyə xidmətlərinin bir növü kimi nəzərdən keçirilir ki, bu, beynəlxalq təcrübədə sığortaya elmi yanaşmaya uyğundur. Digər tərəfdən, sığorta əvəzsiz qaydada sığorta hadisələri baş verdikdə mümkün maddi

ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar sığorta təşkilatlarının sığortalıların mülki-hüquqi münasibətlərdə öhdəliyidir. İstənilən halda, sığorta xidmətlərinin iqtisadi mahiyyəti onun əsas spesifik xassələri və fərdi xüsusiyyətləri vasitəsi ilə nəzərdən keçirilməlidir ki, bu, qabaqcadan tərtib edilmiş müqavilə şərtlərinə müvafiq olaraq əvəzsiz qaydada mümkün maddi ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar sığorta şirkətlərinin sığortalıların sənədləşdirilmiş öhdəliyidir.

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, sığorta təşkilatlarının gəlir mənbəyi hesab olunan sığorta tarifi mühasibat uçotunun spesifik obyektini kimi sığorta xidmətlərinin iqtisadi məzmununun əsasını təşkil edir. Bu zaman qeyd etmək yerinə düşər ki, sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə sığorta ödəmələri aparılmadığı halda sığorta mükafatının bir hissəsi sığorta fəaliyyətindən gəlirə aid edilir və qazanılmış hesab edilir, digər hissə isə, investisiya fəaliyyətində gələcək gəlir hesab olunmaqla qazanılmamış mükafat hesab olunur və sığorta ehtiyatlarına yönəldilir.

Xüsusi ilə qeyd edilməlidir ki, sığortada “pul gəliri” və “adi fəaliyyət növlərindən gəlir” anlayışları eyni deyildir və tədqiqat göstərir ki, sığorta təşkilatları üçün “pul gəliri” termini sığorta qzrə aparılmış fəaliyyətdən hesablanmış və ya daxil olmuş mükafat və haqlardır (təkrar sığortaya təqdim edilmiş və sığorta ehtiyatlarına köçürülmələr məbləğində azaldılmış müqavilələr üzrə sığorta mükafat və haqlar istisna edilməklə).

“pul gəliri” termininin spesifik təfsiri sığorta əməliyyatlarından gəlirlərin müəyyən edilməsi və onların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi zamanı da özünü göstərir. Tədqiqat göstərir ki, maliyyə nəticələrinin 801 sayılı “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabında əks etdirilməsi sığorta şirkətlərinin gəlirlərinin formalaşması prosesinin anlanması çətinləşdirərək hesablar planının tətbiqi normasını pozur, başqa sözlə, maliyyə hesabatının tərtib edilməsi üçün mühasibat informasiyalarının şəffavlığının təmin edilməsinə imkan vermir.

Qeyd olunan problemlərin həlli məqsədi ilə sığorta əməliyyatları üzrə xərclərin və maliyyə nəticələrinin formalaşması üçün nəzərdə tutulan mühasibat uçotunun əlavə sintetik və analitik hesablarından istifadə edilməsi məqsədə

uyğundur. Eyni zamanda sığorta ödənişlərinin, sığorta mükafatlarının (haqlarının) və sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə alınmış məbləqlərin uçotunda hesablaşma metodu təkmilləşdirilməlidir.

Hazırda sığorta təşkilatlarının uçot praktikasında bilavasitə sığorta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əsas xərclər və idarəetmə və xidmət üzrə xərclər haqında uçot-iqtisadi informasiyaların əhəmiyyətsizliyi müşahidə olunur. Sözügedən xərc və məsrəflərin mühasibat uçotunda differensasiyası üçün mühasibat uçotunun hesablar planının sayını artırmadan xərclər hesabında “Sığorta əməliyyatları üzrə xərclər”, qaimə xərclərini isə inzibati xərclər hesabı üzrə subhesabda əks etdirmək olar. Eyni zamanda sığorta fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qaimə xərclərinin tərkibi dəqiqləşdirilməlidir. Lakin ehtiyat hesablarından istifadə etmədən uçotun mühüm spesifik obyekt haqında keyfiyyətli uçot-iqtisadi informasiyanın formalaşması mümkün deyildir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, əksər hallarda sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar “xərclər”, “məsrəflər” və “sığorta ödənişləri” terminləri eyni cinsli iqtisadi kateqoriya kimi qəbul edilir. Deyilənlərə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə “xərclər” və “məsrəflər” anlayışlarının məzmununu müəyyən etmək üçün tərəfimizdən iqtisadiyyatın qeyri sığorta sektorunun şirkətlərinin xərcləri və məsrəflərinin mahiyyətinə əsas yanaşmaların xülasisə aparılmış və onların sığorta fəaliyyətinə adaptasiyasına cəhd edilmişdir (cədvəl 9).

Cədvəl 9: Sığorta təşkilatlarının xərc və məsrəflərinin müəyyən edilməsi

Termin	Məzmunu	Şərh
Məsrəflər	Müqavilələrin bağlanması və sığorta və təkrarsığorta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün xərclərin (çıxarın) bir hissəsidir.	“məsrəf” anlayışı “sığor-ta işinin aparılmasına məsrəflər” anlayışına uyğundur
Xərclər	Aktivlərin (adətən pul vəsaitinin) axını və ya çıxması formasında iqtisadi faydanın azalması və ya kapitalın azalması (onların iştirakçılar arasında bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan) ilə nəticələnən öhdəliklərin artması.	“xərc (çıxar)” anlayışının məzmunu “məsrəf” anlayışının məzmunundan genişdir, çünki bura yalnız sığorta işinin aparılmasına məsrəfləri deyil, eyni zamanda digər məsrəflər də daxildir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Məsərəflərin həyata keçirilməsi sığorta mükafatı (haqları) formasında gəlir əldə etmək niyyətini səciyyələndirir. Sığorta şirkətlərinin xərcləri də gəlir əldə etmək üçün resurs qismində nəzərdən keçirilir. Xərc və məsərəflərdən fərqli olaraq sığorta ödəmələri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi iqtisadi faydanın əldə edilməsi ilə birbaşa əlaqəli deyil. Beləliklə, “məsrəf” və “xərc” terminlərini sığorta ödənişləri ilə eyniləşdirmək düzgün deyil. Fikrimizcə, sığorta ödənişlərinə “zərər” terminin tətbiqi düzgün olardı. Belə ki, ödəmələ sığorta edənin zərəri olduğundan MHBS-nin ideologiyası baxımından avtomatik olaraq xərc anlayışına aid edilir, çünki həmin anlayış zərəri səciyyələndirir. Bu fikir sığorta şirkətlərinin rəhbərliyi tərəfindən də dəstəyənlir.

Deyilənlərə rəğmən, fikrimizcə “sığorta ödənişləri” termininə ekvivalent olan olan “iqtisadi fayda ilə nəticələnməyən xərclər” anlayışından istifadə olunması məqsədə uyğundur. İqtisadi fayda ilə nəticələnməyən xərclər gələcəkdə gəlirin əldə edilməsi ilə nəticələnməyən və sığorta hadisəsinin baş verməsi nəticəsində aktivlərin (adətən pul vəsaitlərinin) çıxması formasında sığorta şirkətinin iqtisadi faydasının mümkün azalmasıdır. Bu terminin məzmunu onula səciyyələnlir ki, iqtisadi fayda ilə nəticələnməyən xərclər sığorta edənin gəlir əldə etməsi üçün resurs qismində çıxış etmir. Deyilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi məzmununa görə xərclər və sığorta ödənişləri prinsipcə müxtəlif obyektlərdir və bu, onların mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə təsir göstərə bilər.

Məlum olduğı kimi, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına əsasən təsərrüfat subyektlərində xərclər haqqında informasiyanın formalaşdırılması zamanı onların material xərcləri, əməyin ödənişi xərcləri, sosial ehtiyaclara ayırmalar, amortizasiya ayırmaları və sair xərclər kimi əsas elementlə görə qruplaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin spesifikliyi xərclərin fərqli tərkibinin müəyyən edilməsini şərtləndirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq mövcud qanunvericiliyin və xərclərin uçotda əks etdirilməsi praktikasının öyrənilməsi əsasında xərclərin analitik uçotunu təşkili

etmək üçün sığorta təşkilatlarının gəlirlərinin hesablanması üçün mühüm arqumenti kimi onların aşağıdakı qaydada qruplaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

- sığorta ödənişləri;
- sığorta ehtiyatlarının yaradılması;
- sığorta üzrə əməliyyatların aparılması üzrə xərclər;
- mükafatın təkrar sığortaya ötürülməsi;
- xəbərdarlıq tədbirləri üzrə ehtiyatların formalaşdırılması.

Sığorta təşkilatlarında xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində dolayı xərclərin düzgün təsnifatının formalaşdırılması və həmin xərcləri maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri üzrə bölüşdürülməsi qaydaları da nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, sığortaçıların uçot praktikasında idarəetmə ehtiyacları, ayrı-ayrı bölmələrin (maliyyə məsuliyyəti mərkəzlərinin) fəaliyyətinin real qiymətləndirilməsi üçün dolayı xərclərin bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin xərclər əksər hallarda ümumiləşdirilir və maliyyə məsuliyyəti mərkəzlərinə toxunulmur. Bununla yanaşı həmin xərclərdə hər bir filialın, şöbənin, digər struktur bölmənin payı məlumdur.

Tədqiqat prosesində dolayı xərclərin əsas növlərinin maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri (filiallar, şöbələr və s.) üzrə bölüşdürülməsinin təklif olunan qaydası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 10).

Əlbəttə, bölgünün əməktutumlu olması və bölüşdürülən məbləğin əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla sığorta şirkətləri dolayı xərclərin hər bir növü üzrə belə bölgünün aparılmasının məqsədəuyğunluğunu təhlil etməlidir, daha doğrusu, nəzərdən keçirilən elementlərin siyahısı hər bir konkret sığorta təşkilatının tələbatı baxımından korrektə edilə bilər. Belə bölgünün aparılması nəticəsində sığorta təşkilatının idarə heyəti ayrı-ayrı struktur bölmələrin saxlanması xərcləri haqqında uçot informasiyası əldə edəcək, eləcə də hər bir maliyyə məsuliyyəti mərkəzi üzrə aparılan sığorta əməliyyatlarına xərc səviyyəsinə nəzarət edəcəkdir.

Cədvəl 10: Dolayı xərclər və onların sığorta sığorta şirkətinin maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri üzrə bölüşdürülməsinin təklif olunan qaydası

Dolayı xərc növləri	Bölüşdürmə qaydası
Əmək haqqı fondu (sosial ehtiyaclara ayırmalarla)	
Sığorta şirkətinin baş ofisinin və filialların idarə heyəti	Toplanmış sığorta haqlarının həcminə proporsional
Biznes xətti üzrə sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi prosesi.	Biznesin müəyyət istiqaməti üzrə bağlanmış müqavilələrin miqdarına proporsional
Zərərlərin tənzimlənməsi bölmə-sinin menecerləri	Biznesin müəyyət istiqaməti üzrə elan edilmiş sığorta hadisələrinin miqdarına proporsional
Həkim-ekspertlər	Müalicə-profilaktika müəssisələrinə müraciət etmiş sığorta olanların miqdarına proporsional
Bağlanmış müqavilələri sığorta uçotu sistemində daxil edən əməliyyatçılar	Bağlanmış müqavilələrin miqdarına proporsional
Mühasiblər və kadrlar şöbəsinin əməkdaşları	Toplanmış sığorta haqlarının həcminə proporsional
İş yerlərinin saxlanması xərcləri - icarə; - kommunal-istismar ehtiyaclarına; - əmlakın saxlanması və təmiri	
Sığorta şirkətinin baş ofisinin və filialların idarə heyətinin mobil əlaqə xidmətinin ödənilməsi üzrə xərclər	Toplanmış sığorta haqlarının həcminə proporsional
Sığorta şirkətinin baş ofisinin və filialların idarə heyətinin nəqliyyat xərcləri (avtonəqliyyatın saxlanması xərcləri daxil olmaqla)	Toplanmış sığorta haqlarının həcminə proporsional

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində həll edilməli olan digər məsələ sığorta vasitəçilərinin fəaliyyəti prosesində qayda pozuntularının, sığorta əməliyyatlarında əlavə gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi və həmin iqtisadi faydaların mühasibat uçotu qaydasının hazırlanmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə iqtisadi fayda sığorta vasitəçiləri ilə sığorta mükafatları və ciddi hesabat blankları üzrə hesablaşmalar zamanı onlar aid edilmiş cərimə sanksiyaları formasında əldə edilə bilər. Fikrimizcə həmin pozuntular və cərimələri iki blokda qruplaşdırmaq olar: "Vasitəçilərin sığorta mükafatı (haqqı) üzrə hesablaşmalar üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi" və "Ciddi hesabat blankları üzrə hesablaşmalar".

Sığorta vasitəçilərinə aid edilmiş cərimə sanksiyalarından gəlirlərin hesablanması üçün “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabında “Vasitəçilərə təqdim edilən cərimə və digər oxşar ödənişlər” subhesabının açılması məqsədəuyğun olardı. Digər məsələ, sığorta vasitəçilərinə komission mükafatların və sığorta təşkilatına əlavə gəlirlərin hesablanması əməliyyatlarının uçotu üzrə mühasibat yazılıqlarının tırtib edilməsidir.

Sığorta vasitəçilərinə komission mükafatların hesablanması üçün “Sığorta əməliyyatları üzrə xərclər” subhesabının debeti, “Mükafatlandırma üzrə sığorta agentləri, sığorta brokerləri ilə hesablaşmalar” subhesabının krediti, sığorta təşkilatına əlavə gəlirlərin hesablanması üzrə “Mükafatlandırma üzrə sığorta agentləri, sığorta brokerləri ilə hesablaşmalar” subhesabının debeti, “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabının krediti mühasibat yazılışı edilir.

Müəyyən edilmiş əlavə gəlirlərin sığorta vasitəçiləri arasında bölüşdürülməsi toplanmış sığorta mükafatlarının (haqlarının) həcminə proporsional həyata keçirilməlidir. Mühasibat uçotunda sığorta vasitəçisinə hesablanmış əlavə mükafat aşağıdakı mühasibat yazılışı ilə rəsmiləşdirilməsi təklif edilir: Dt “Sair əməliyyat xərcləri” hesabının “Vasitəçilərin motivasiyasının yüksəldilməsinə xərclər” subhesabı; Kt “Mükafatlandırma üzrə sığorta agentləri, sığorta brokerləri ilə hesablaşmalar” subhesabı.

Məlum olduğu kimi, sığorta şirkətlərinin gəlirlərinin mühüm mənbəyi onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələridir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, “sığorta şirkətlərinin mənfəəti” anlayışının məzmunu tam tədqiq olunmamışdır və bunun nəticəsi olaraq sığorta şirkətlərinin maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotuna birmənalı yanaşmanı təmin etmir. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğunluq baxımından beynəlxalq sığorta təcrübəsində sığorta şirkətlərinin mənfəəti fəaliyyətin iqtisadi əlavə dəyəri kimi (səhmdarlar qarşısında öhdəliklər çıxılmaqla biznesin nəzərdə tutulan gəlirlik səviyyəsində artırılan) nəzərdən keçirilir. Bu zaman dünya sığorta bazarlarına istiqamətlənmiş iri sığortaçılar hesablamalar əsasında biznes xətti üzrə fəaliyyət istiqamətindən

asılı olaraq sığorta xidmətlərinin gözlənilən həcmi nəzərə alınmaqla gəlirliyi proqnozlaşdırırlar.

Sığorta fəaliyyətinin xüsusiyyəti elədir ki, ödənişlərlə əlaqədar iri iddiaların tənzimlənməsi uzun bir dövr davam edə bilər. Bu da, sığorta şirkətlərinin mənfəətinin onun faktiki formalaşmasının aşağıdakı növlərinə bölünməsinin məqsədyönlülüyünü şərtləndirir: cari, illik və əvvəlki illərdə ələdə olunmuş mənfəət. Lakin belə bir məsəni də vurğulamaq lazımdır ki, mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən mənfəətin hesablanması qaydası sığorta xidmətlərinin dəyərini müəyyən edən tarif dərəcələrinin tərtib edilməsi metodikası ilə zəif əlaqələndirilmişdir (onların formalaşdırılmasının əsasını bir neçə illik statistik məlumatlar təşkil edir). Bununla əlaqədar olaraq yalnız vergitutma məqsədi üçün deyil, eləcə də sığorta şirkətlərinin gəlirlərinin idarə edilməsi məqsədləri üçün sığortaçının faktiki əldə etdiyi maliyyə nəticələr haqqında dürüst informasiyanın formalaşdırılması problemi ortaya çıxır. Məhz bu baxımdan, sığorta şirkətlərinin maliyyə nəticələrinin uçotu metodikası onların fəaliyyətinin əsas (sığorta) və qeyri əsas (investisiya-maliyyə, digər) fəaliyyətə bölünməsinə əsaslanmalıdır.

Fikrimizcə “qarşısılınma tədbirləri fondu” və “sığorta ehtiyatlarına ayırma” anlayışlarına, eləcə də onların uçotu qaydası dəqiqləşdirilməlidir. Belə ki, birinci termin sığortaçının öhdəliyinin mütləq spesifik növüdür və sığorta təşkilatlarının əsas fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli deyildir. Onun vəsaitləri sığorta hadisələrinin baş verməsi ehtimallarının azaldılmasına və sığorta olunan obyektə dəyən zərərin azaldılması üçün istifadə edilir, dolayısı ilə sığorta statistikasına və müvafiq olaraq sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsir göstərir. Beləliklə, qarşısılınma tədbirləri fondu və sığorta ehtiyatlarına ayırma kimi uçot obyektlərinin mahiyyəti və fərqliyi nəzərə alınmaqla onların ayrı hesablarda uçotunun aparılması məqsədəuyğundur.

Qarşısılınma tədbirləri üzrə ehtiyat yaradıldıqda beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun olaraq debet “Hesabat dövründə xalis mənfəət”, kredit “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabının müvafiq subhesabı, həmin vəsait təyinatı üzrə sərf edildikdə “Sair

əməliyyat xərcləri” hesabının müvafiq subhesabının debetinə silinir. Həmin fond hesabına heç bir xərc silinməməlidir. Qeyd edək ki, həmin xərclər mənfəət vergisi üzrə vergitutma məqsədi hesab olunmadığından daimi vergi öhdəliyi kimi hesablanmalı və büdcəyə köçürülməlidir. Eyni zamanda kapitalın tərkibində onların istifadəsi üzrə kredit “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabının müvafiq su hesabı, kredit “Hesabat dövründə xalis mənfəət” yazılışı aparılır.

Sığorta fəaliyyətinin xüsusiyyətləri sığorta əməliyyatlarının mühasibat və vergi uçotunda əks etdirilməsinin tənzimlənməsində də öz izini göstərir. Belə əməliyyatların tənzimlənməsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına uyğun həyata keçirilir. Vergi uçotu Vergi məəcəlləsinə müvafiq qaydada hesablama düzəlişlərin köməkliyi ilə mühasibat uçotu məlumatları üzərində qurulur. Lakin bu sahədə problemlər qalmaqdadır.

Belə bir problemlərdən biri sığorta fəaliyyəti üzrə əməliyyatların uçotunda spesifik gəlirlərin, məsələn, zərərlərin örtülməsi reqresi üzrə əldə edilmiş gəlirin uçotudur. Bu zaman təcrübədə belə bir sual ortaya çıxır: sözügedən məbləq sığorta fəaliyyəti üzrə gəlirlərin tərkibində əks etdirilməlidir, yoxsa digər fəaliyyət üzrə (investisiya, maliyyə) göstərilməlidir. Sığortaçının maliyyə sabitliyi göstəricilərinin hesablanması məhz bu məsələyə aydınlıq gətirilməsindən asılıdır. Mühasibat uçotunda belə gəlirlər 611 “Sair əməliyyat gəlirləri hesabında uçota alınır. Vergi uçotunda mənfəət vergisi üzrə bəyannamədə belə məbləqlər “satışdan pul gəliri” və ya qeyri satış gəlirlərinin tərkibində verilə bilər. Çünki, bu gəlirlər qanunvericiliyə görə sığortalının sığortaçıya keçən tələb etmək hüququnun realizə edilməsindən, daha doğrusu, sığorta fəaliyyətindən yararlanır. Təcrübədə belə gəlirlər sığortaçılar tərəfindən müxtəlif cür əks etdirilir ki, bu da, maliyyə nəticələrinin təhlilinə vahid yanaşmanı tətbiq etməyə və mövcut situasiyaya adekvat nəticə çıxarmağa imkan vermir. Əgər nəzərə alsaq ki, sığortaçıların və mülkiyyətçilərin maliyyə menecmenti, eləcə də dövlət səviyyəsində idarəetmə qərarlarının düzgünlüyü maliyyə təhlilində istifadə olunan hesabat məlumatlarının dürüstlüyündən asılıdır, onda belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, maliyyə

hesabatı üzrə normativ sənədlərdə sığorta təşkilatlarının bütün gəlirlərinin və xərclərinin mühasibat və vergi uçotunda eyni müəyyən edilməsi məqsəda uyğundur.

3.2. Sığorta müqavilələrinin dayandırılması ilə əlaqədar sığorta ödənişlərinin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, sığorta şirkətlərində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun mövcud hesablar Planının və onların tətbiqi üzrə təlimatın xüsusiyyətləri yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Əlbəttə, hazırda mühasibat uçotu hesablarının sayının azalması meylə müşahidə olunur, lakin sığorta şirkətlərinin uçot siyasətində özünü fəstərən bu formal azalma nə əmək tutumunun azalmasına, nə də uçotun dürüstlüyünün artırılmasına gətirib çıxarmadı. Vurulmaq lazımdır ki, sığorta mükafatının (haqlarının) geri qaytarılmasının və alınmış məbləqlərin uçotu üçün nəzərdə tutulmuş ayrı-ayrı mühasibat hesablarına tələbatı zəruri etmişdir. Bu zaman uçot prosedurlarının əməktutumunun artması uçot informasiyasının keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə kompensasiya olunmuş olur.

Sözügüdən obyektlər sığorta hadisələrinin baş verməsi ilə əlaqədar olmadığından sığorta ödəmələri ola bilməz. Təcrübə göstərir ki, sığorta mükafatlarının (köçürmələrinin), alınmış məbləqlərinin qaytarılması və sığorta ödənişləri uçotun müxtəlif obyektləri qismində çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sığorta mükafatları (köçürmələri) sığorta şirkətlərinin əsas növ gəliri hesab olunur. Bu baxımdan onların qaytarılması xərclərin formalaşmasına gətirib çıxardığından uçot praktikasında onlar zərər kimi nəzərdən keçirilir. Əvvəlki bölmələrdə biz xərclərin zərəre aid edilməsini nəzərdə tutan Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına müvafiq olaraq sığorta ödəmələrini xərclərə aid etmişdik. Sözügüdən aspektin həyata keçirilməsi üçün yeni termindən – iqtisadi fayda ilə nəticələnməyən xərclər termindən istifadəni labüd etmişdir.

Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotunun müəyyən hesablarında iqtisadi məzmununa görə obyektlərin qruplaşdırılması və cari uçotu həyata keçirilməlidir.

Lakin sığorta ödənişləri və xərcləri bu tələblərə cavab vermir. Sığorta uçot təcrübəsində “Sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə ödəmələr” hesabında sığorta ödənişləri, sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılması və alınmış məbləqlər kimi iqtisadi məzmununa görə eyni cinsli olmayan obyektlərin uçotu həyata keçirilir. Sonuncu ümumi fəaliyyət xərclərinə aid edilir və sığorta ödənişləri- sığorta təşkilatlarının zərərlərindən fərqli olaraq sığorta hadisələrinin baş verməsi ilə əlaqədar deyildir. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq, fikrimizcə, sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılması və alınmış məbləqlərin uçotu üçün ayrıca hesabın, “Sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılması və alınmış məbləqlər” adlı hesabın açılması məqsədə uyğundur. Bu hesab üzrə sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılması və alınmış məbləqlər adlı subhesablar müəyyən edilə bilər.

Sığorta fəaliyyətinin uçotu ilə bağlı belə bir məsələni də vüqğulamaq yerinə düşər ki, 414/1 “Sığorta müqavilələri üzrə uzunmüddətli öhdəliklər” və 515/1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər” subhesablarının təyinatını konkretləşdirərək və onlara analitik yanaşma işləməklə sığorta ödənişləri, sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılması və sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə alınmış məbləqlərin uçotunda hesablaşma metodunun tətbiqi imkanını inkişaf etdirməyə şərait yaratmış oldu. Tədqiqat göstərir ki, sözügedən subhesablarda yalnız sığorta və təkrar sığorta müqavilələrinə uyğun olaraq ödəniləcək sığorta mükafatları (haqlar) üzrə deyil, eləcə də sığorta ödənişlərini, qaytarılacaq sığorta mükafatlarını (haqlar) və alınmış məbləqlər üzrə sığortalılarla hesablaşmaları əks etdirmək məqsədə uyğundur. Bu istiqamətdə fikrimizi davam etdirərək sözügedən subhesaba aşağıdakı analitik məna vermək olar:

- 515/1-1 “Sığorta mükafatları (haqlar) üzrə sığortalılarla hesablaşmalar”;
- 515/1-2 “Sığorta ödənişləri üzrə sığortalılarla hesablaşmalar”;
- 515/1-3 “Sığorta müqaviləsi (əsas) üzrə qaytarılacaq sığorta mükafatları (haqlar) və alınmış məbləqlərin qaytarılması”;

- 515/1-4 “Təkrar sığortaya qəbul edilmiş müqavilə üzrə sığorta mükafatları (haqlar) və alınmış məbləqlərin qaytarılması”;

- 515/1-5 “Təkrar sığortaya verilmiş müqavilə üzrə sığorta mükafatları (haqlar) və alınmış məbləqlərin qaytarılması”;

Fikrimizə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə birbaşa sığorta müqavilələri üzrə qaytarılacaq sığorta mükafatları (haqlar) və alınmış məbləqlərin uçotda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək (cədvəl 11).

Beləliklə, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş aspektlər hesablama metodu əsasında sığorta əməliyyatlarından gəlirlərin və xərcləri uçotunun vahidliyinə və daha keyfiyyətli və detallaşdırılmış uçot informasiyalarının əldə edilməsinə imkan verəcəkdir.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, sığorta şirkətlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatında qaytarılmış sığorta mükafatları (haqları) və alınmış məbləqlər ayrıca göstərilir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda “Sığorta müqavilələri üzrə ödənişlər” maddəsində faktiki həyata keçirilmiş sığorta ödənişləri sığortalılara onlar tərəfindən təqdim edilmiş və sığortaçı tərəfindən qaytarılmış sığorta mükafatları və ödənilmiş məbləğlərin cəmi əks etdirilir. Potensial sığortalılar və digər maraqlı istifadəçilər sığorta hadisələrini baş verməsi ilə əlaqədar sığortaçı tərəfində kompensasiya edilmiş zərərin həcmi xarakterizə edən real məlumatların təhlil edilməsi imkanına malik olurlar. Beləliklə, maliyyə hesabatının məlumatları əsasında sığorta şirkətlərinin zərərlərini obyektiv qiymətləndirməkdə çətinlik yaranır.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, qaytarılmış sığorta mükafatları və ödənilmiş məbləğlərin həcmi həmin xərclərin və sığorta ödənişlərinin ümumi həcmində payı yüksək ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq sığorta şirkətlərinin mənfəət və zərər hesabatının məlumatları əsasında hesablanmış ödəmə əmsalının kəmiyyəti mühasibat hesabatının analitikliyinin kifayət dərəcədə olmaması səbəbindən əsassız təhrif edilmiş olacaqdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu əmsal sığorta bazarının mühüm göstəricisi hesab edilir.

Cədvəl 11: Sığorta mükafatlarının (haqların) qaytarılması və alınmış məbləqlərin uçotu üzrə təklif olunan mühasibat yazılışları

Təsərrüfat əməliyyatları-nın məzmunu	Müxabirləşən hesablar	
	Debet	Kredit
Sığortanın vaxtından əvvəl dayandırılması və ya qeyri həyat sığortası üzrə müqavilənin şərtlərinə düzəliş hallarında sığortaçıya qaytarılan sığorta mükafatlarının (haq), eləcə də həyat sığortası üzrə müqaviləyə vaxtından əvvəl xitam verilməsi və ya ona düzəliş edilməsi hallarında sığortaçıya ödənilən alınmış məbləğin hesablanması	515-1-3“Sığorta (əsas) müqavilələri üzrə sığorta mükafatlarının (haqlarının) və alınmış məbləqlərin qaytarılması”	515/1-2 “Sığorta ödəniş-ləri üzrə sığortalılarla hesablaşmalar”
Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda verginin hesablanması	515/1-2 “Sığorta ödənişləri üzrə sığortalı-larla hesablaşmalar”	521 “Vergi öhdəlikləri”, “Fiziki şəxslərin gəlir vergisi” subhesabı
Sığorta mükafatlarının (haqlarının) və alınmış məbləqlər qaytarılmışdır	515/1-2 “Sığorta ödənişləri üzrə sığortalı-larla hesablaşmalar”	221”Kassa”, 223 “Bank hesablaşma hesabları

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, qaytarılmış sığorta mükafatları və ödənilmiş məbləğləri yalnız uçotda ayrıca əks etdirməklə kifayətlənmək olmaz, onlar sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatında da ayrıca verilməlidir. Fikrimizcə, qeyd olunan aspektin həyata keçirilməsi sığorta şirkətlərinin mühasibat hesabatının keyfiyyətinin yüksəlməsinə və onun analitik imkanlarının artmasına və beləliklə də, sığorta xidmətlərinin potensial və həqiqi istehlakçılarının, eləcə də digər istifadəçilərin obyektiv məlumatlarla təmin olunmasına imkan verəcəkdir.

Beləliklə, qazanılmış sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılmasının ayrıca olaraq sığorta ödənişlərinin – sığorta zərərləri hesabının subhesabında uçota alınması qanuna uyğun nəticə deyil, çünki tədqiq olunan obyektlər zərər hesab edilə bilməz. Sığorta şirkətlərində nəzərdən keçirilən obyektlərin uçotu “Sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə ödənişlər” hesabının “Sığorta mükafatlarının (haqlarının) və alınmış məbləqlərinin qaytarılması” subhesabında həyata keçirilir.

3.3. İnvestisiya-sığorta fəaliyyətindən gəlir və xərclərin təhlilinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Sığorta təşkilatlarının maliyyə və iqtisadi prosesləri haqında operativ məlumatların əldə olunmasına imkan verən uçot-analitik sistem onların qəbul etdikləri idarəetmə qərarlarının informasiya təminatının əsas mənbəyi hesab olunur. Sığorta şirkətlərinin uçot-analitik sistemi uçot sistemi və işçi hesablar planı, idarəetmə və maliyyə hesabatə əsasında həyata keçirilən sistemin qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı şərtlənmiş elementlərinin məcmusudur. Onlar sığorta fəaliyyətində baş verən iqtisadi hadisələrin tam və dürüst əks etdirilməsini, sığortanın funksiyalarının həyata keçirilməsini təmin edən səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün informasiyanı formalaşdırmağa imkan verir.

Fikrimizcə, qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının keyfiyyəti və səmərəliliyi, sığorta işinin rentabelliği uçot informasiyalarının dürüstlüyündən və analitikliyindən çox asılıdır. Məsələyə bu prizmadan baxaraq belə hesab edirik ki, sığorta fəaliyyətinin nəticəliliyinin operativ təhlili imkanlarının təmin edilməsi həyata keçirilən uçot sisteminin əsas məqsədinə çevrilməlidir.

Sığorta işində uçot-analitik sistemin məlumatları sığorta şirkətlərinin statistik göstəricilərinin hesablanması üçün əsas informasiya mənbəyi rolunu oynayır ki, həmin informasiyalar əsasında aktuar hesablamaların həyata keçirilməsi üçün statistik baza formalaşdırılır və təkmilləşdirilir, bütövlükdə sığorta biznesində maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün tarif dərəcəsinin həcmi və strukturu müəyyən edilir.

Sığorta fəaliyyətində biznes-proseslərin xüsusiyyətləri mövcud uçot sisteminin spesifikasiyasını müəyyən etmişdir. Mənfəətin struktur elementlərinin təhlili belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, sığorta şirkətlərinin stabil fəaliyyət göstərməsinin əsasını faktiki əldə edilmiş gəlir və xərclərin tarif dərəcəsi strukturuna uyğunluğudur. Deməli, uçot-analitik sistem göstərilən sığorta xidməti növləri kəsiyində sığorta təşkilatının fəaliyyətinin faktiki göstəricilərinin operativ monitorinqinin aparılmasına imkan verməlidir. Fikrimizcə, sığorta şirkətlərinin

uçot-analitik sisteminin qurulmasının təkmilləşdirilməsinin əsas vəzifəsi faktiki gəlir və xərclərin tarif dərəcəsinin strukturu ilə müqayisə edilməsinin mümkünlüyüdür.

Müasir sığorta bazarı və onun iqtisadiyyata artan təsiri sığorta holdinqlərin təşkilatı strukturunun spesifikliyinə və sığorta fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəsinə əsaslanan sığorta əməliyyatlarının aparılmasının nəticələrini xarakterizə edən dürüst uçot-analitik informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sığorta şirkətlərinin informasiya bazası da spesifikliyi ilə fərqlənir və onların etibarlılığı və səmərəliliyinin ümumi göstəricilərinin aid olduğu maliyyə sabitliyini xarakterizə edən ənənvi göstəricilərin hesablanması fərqli qaydasını şərtləndirir. Bu, ilk növbədə, sığorta şirkətlərinin mühasibat balansının bölmələrinin təsnifatı və onun maddələrinin formalaşmasının spesifikliyi ilə əlaqədardır.

Sığorta şirkətlərinin mənfəət və zərər haqqında hesabat gəldikdə isə, onun tərtib olunmasının xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həyata keçirilmiş sığorta növlərindən maliyyə nəticələrinin formalaşması qaydası da bir mənalı şərh edilmir. Belə ki, həyatın sığortası əməliyyatları üzrə maliyyə nəticələrinə investisiya gəliri göstəriciləri də daxil edilir. Həyat sığortasına aid edilməyən digər sığorta əməliyyatları üzrə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi zamanı sərf edilmiş texniki ehtiyat vəsaitlərindən əldə edilən gəlirlər nəzərə alınmır. Xüsusi iqtisadi ədəbiyyatlarda həmin problemlə əlaqədar vahid qərar yoxdur və həyata keçirilən fəaliyyət növləri üzrə gəlirlərin və xərclərin uyğunluğu əlamətini əks etdirən investisiya fəaliyyətindən maliyyə nəticələrinin formalaşması metodikasına yanaşma əsaslandırılmalıdır.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, gəlir və xərclərin idarə edilməsinin uçot-analitik təminatı sığorta holdinqlərin təşkilatı strukturu nəzərə alınmaqla qəbul edilmiş sığorta öhdəliklərinin təhlilinə imkan yaradır. Bu zaman, sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin ənənəvi təhlili prosesində çoxsaylı göstəricilərdən – sığorta portfelinin strukturu, sığorta mükafatı və sığorta ödənişlərinin artım templəri, zərərsizlik səviyyəsi, şirkətin kapitalının strukturu, aktivlərin likvidliyi, sığorta ehtiyatlarının vəziyyəti, təkrar sığorta müdafiəsinin səviyyəsi,

investisiya fəaliyyətinin keyfiyyəti, sığorta əməliyyatlarının rentabelliği kimi göstəricilərdən istifadə sığorta şirkətlərinin genişlənməsi şəraitində gəlirlərin kifayətliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsinə tələbatı təmin etmir. Bu baxımdan onların qiymətləndirilməsi amilli təhlilə əsaslanmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, amilli təhlilin aparılması zamanı nəticə göstəricisinin həcminə təsir göstərən amillərin seçilməsində çətinlik yaranır. Fikrimizcə, bu problemin həlli məqsədi ilə amillərin çoxsəviyyəli təsnifatı tərtib edilməlidir:

– birinci səviyyəli amillər – investisiya gəlirinin mənbəyi kimi texniki sığorta ehtiyatlarının həcmi;

– ikinci səviyyəli amillər – qazanılmış sığorta mükafatları, qazanılmamış sığorta mükafatı ehtiyatları, stabilləşmə üzrə ehtiyat, zərərlər üzrə ehtiyat, avtomülki məsuliyyət üzrə mütləq ehtiyat;

– üçüncü səviyyəli amillər – dərəcə-netto, yüklənmə, qiymətləndirmə dəyəri, uçot qrupunda zərərliyin dəyişməsi, elan edilmiş, lakin tənzimlənməyən zərərlər, baş vermiş, lakin elan edilməmiş zərər üzrə ehtiyat;

– dördüncü səviyyəli amillər – risk haqları, sığorta əlavəsi, işin aparılması üzrə xərclər, hesablaşma rentabelliği, qiymətləndirilmiş, lakin ödənilməmiş zərərlərin məbləği, proqnoz üzrə zərər məbləği

Nəticə göstəricisi ilə yuxarıda qeyd olunan amillər arasında funksional əlaqəni tədqiq etməyə imkan verən qarışıq determinləşmiş modellərdən (multiplikativ və additiv) istifadə edilmək olar.

Beynəlxalq sığorta təcrübəsi göstərir ki, qəbul edilmiş sığorta öhdəliklərinin əksər hissəsinin örtülməsi texniki sığorta ehtiyatlarının investisiyası hesabına həyata keçirilir. Buna görə də gəlirin kifayətliyi təhlili zamanı texniki sığorta ehtiyatlarının optimal həcmi yaradılmasının təhlilinə xüsusi diqqət verilməlidir. Sığorta öhdəliklərinin örtülməsi üçün texniki sığorta ehtiyatlarının yerləşdirilməsindən əldə olunan gəlirlərin kafiliyini müəyyən etmək üçün aşağıdakı multiplikativ modeldən istifadə etmək olar:

$$\Theta^{GK} = \frac{QSM_H \times \overline{TSE}}{QSM_0}$$

Burada, Θ^{GK} – qəbul edilmiş öhdəliklərin örtülməsi üçün texniki sığorta ehtiyatlarının investisiyasından gəlirlərin kifayətliliyi, QSM_H – hesabat dövründə qazanılmış sığorta mükafatı, TSE – investisiya gəliri resursu kimi texniki sığorta ehtiyatlarının ötən ildə orta həcmi, $QSM_{\bar{O}}$ –ötən hesabat dövründə qazanılmış sığorta mükafatı.

Sığorta işlərinin aparılması ilə əlaqədar xərclərin təsir göstərdiyi qazanılmış sığorta mükafatının formalaşması prosesinin tədqiqi zamanı qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə kapitalın kafiliyinin təhlili metodikasına iki amil üzrə qiymətləndirmənin daxil edilməsi zərurəti yaranmışdır: biznes xətti nəzərə alınmaqla bölüşdürmənin baza və dərəcə faktoru. Onların əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

- işlərin aparılmasına ayrı-ayrı xərc maddələrinin bölüşdürülməsinin baza qisminə qəbul edilmiş sığorta fəaliyyəti göstəricilərinin həcmi;
- xərclərin bölüşdürülməsinin baza qisminə götürülmüş işlərin aparılmasına həmin xərc maddələri vahidi hesabı ilə fəaliyyət üzrə udel xərclərin həcmi.

Beləliklə, sığorta işlərinin aparılmasına xərclər üzrə kənarlaşmanın eyni vaxtda xərc maddələri və biznes xəttləri kəsiyində amilli təhlilin həyata keçirilməsi yalnız metodoloji baxımdan deyil, eləcə də praktiki aspektdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, onunla izah edilməlidir ki, öhdəlik məbləğlərinin ehtiyatlanması üzrə təşkilatın sığorta siyasətinə sonrakı düzəliş məqsədi ilə sığorta fəaliyyətindən gəlirlərin kafiliyinin təhlilinin nəticələri üzrə ilkin nəticələrin formalaşdırılması zamanı vacibdir.

Deyilənlərə rəğmən, texniki sığorta ehtiyatlarının yerləşdirilməsindən sığorta fəaliyyətinin gəlirliyinin təhlili prosesində onların çatışmazlığı hallarında sığorta şirkətinin xüsusi vəsaitlərində gəlirliyin kafiliyi səviyyəsi hesablanmalıdır və o, beynəlxalq təcrübəyə əsasən 20%-dən çox olmamalıdır. Əgər həmin səviyyə 20%-dən yüksək olarsa ehtiyat levirici hesablanmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, sığorta ehtiyatlarının mahiyyəti, bir tərəfdən, qəbul edilmiş öhdəliklərin təminatı qisminə çıxış edir, digər tərəfdən, hazırkı ana sığorta müqavilələri üzrə sığorta təşkilatlarının öhdəliklərinin ödənilməmiş

həcmi əks etdirir. Sığorta ehtiyatlarının növ müxtəlifliyini nəzərə alaraq onların sığorta müqavilələrinin müəyyən uçot qrupları, eləcə də təkrar sığortaya ötürülmüş müqavilələrin mövcudluğu üzrə qruplaşdırmaq olar. Əlbəttə, sığorta ehtiyatlarının optimal sisteminin formalaşması prosesinin uçot-analitik təminatını müəyyən edən mövcud metodika nəzəri cəhətdən tam işlənməmişdir və sığorta fəaliyyətinin spesifikasiyasını tam əks etdirmir. Məsələnin həlli baxımından müəyyən sintetik hesablar sistemində iqtisadi eynicinsli meyar üzrə analitik qruplaşdırma ilə əlaqədə subhesablardan istifadə nəzarət funksiyasını gücləndirər, sığorta ehtiyatlarının yaradılmasının təhlili bazasını və investisiya resurslarının formalaşdırılması üçün onların kafiliyini artırır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sığorta şirkətlərinin gəlirlə və xərclərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələri formalaşdırmağa imkan verir:

1. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının hər bir konkret mərhələsində sığortanın rolu daima təkmilləşən bazar münasibətlərinin tələbləri kontekstində müəyyən edilir. Ölkə biznesinin inkişafının müasir mərhələsində risklərin idarə olunmasının səmərəli metodu, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi sistemi, eləcə də mühüm daxili investisiya mənbəyi kimi sığorta daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gənc sığorta bazarı bir tərəfdən, sığortada köhnəlmiş iş forma və metodların aradan qaldırılması, digər tərəfdən, sığorta məhsullarına tələbatın ödənilməsi üçün şəraitin yaradılmasını tələb edir. Lakin aparılan tədqiqat göstərir ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda sığorta məhsulunun mahiyyəti bir mənalı şərh edilmir. Bu sahədə müxtəlif yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi nəticəsində belə bir fikrə gəlmək olar ki, müəyyən sığorta hadisəsinin baş verməsi ilə əlaqədar maddi ziyanın və ya həyat sağlamlığının itirilməsinin qarşılınması üzrə qabaqcadan razılaşdırılmış şərtlər çərçivəsində sığortalıya qarşılıqlı haqq əsasında sığorta xidmətinin göstərilməsi üzrə sığorta təşkilatının sənədlə rəsmiləşdirilmiş öhdəliyidir. Tədqiqat göstərir ki, mühasibat uçotunun spesifik obyektinə olmaqla sığorta tarifi sığorta xidmətlərinin iqtisadi məzmununu təşkil etməklə sığorta məbləği vahidinə görə müəyyən edilir.

2. Aparılan tədqiqat göstərir ki, aşağıdakı amillər milli iqtisadiyyatın sığorta sektorunun inkişafını ləngidir:

- sığorta tariflərinin yüksək səviyyəsi;
- sığorta şirkətinin işgüzar imicinin aşağı olması;
- sahibkarlıq mədəniyyətinin və idarəetmənin keyfiyyətinin aşağı olması.

Bütün bunlar sığorta şirkətlərinin həm sığortanın innovativ inkişaf növünə, həmçinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan iqtisadi artımın yeni modelinə keçidi labüd etmişdir ki, bu da investisiya-sığorta fəaliyyətinin aşağıdakı məsələlər üzrə qanunvericiliklə tənzimlənməsini tələb edir:

- investisiya-sığorta fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının dövlət dəstəyinin səmərəli sisteminin yaradılması;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- sığorta və təkrar sığorta əməliyyatları üzrə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi.

3. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta fəaliyyətinə aid edilən “pul gəliri” və “adi fəaliyyət növlərindən gəlir” anlayışı ilə bağlı hüquqi tənzimləmədə problem və ziddiyyətlər mövcuddur. Fikrimizcə, sığorta biznesində sözügedən anlayışları eyniləşdirmək olmaz. Bu, sığortanın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sığorta təşkilatlarının “pul gəliri” termini sığorta fəaliyyəti nəticəsində qazanılmış və ya daxil olmuş sığorta mükafatlarından və ya haqlarından ibarətdir. Bu zaman təkrar sığortaya təqdim edilmiş müqavilələr üzrə və sığorta ehtiyatlarına edilmiş köçürmələr həcmində azaldılmış sığorta mükafatları və haqları istisna edilir. Deyilənlərin davamı olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, “pul gəliri” termininin spesifikliyi eyni zamanda sığorta əməliyyatlarından qazanılan gəlirlərin hesablanması və həmin məbləğlərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi zamanı da özünü göstərir.

4. Aparılan tədqiqat belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, əksər hallarda sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar “xərclər”, “məsrəflər” və “sığorta ödənişləri” terminlərinin iqtisadi mahiyyəti eyniləşdirilir. Qeyd edilməlidir ki, “xərc” anlayışı “məsrəf” anlayışından genişdir, çünki bura yalnız sığorta fəaliyyəti üzrə məsrəflər deyil, eləcə də digər məsrəflər də daxildir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, sığorta təşkilatlarında xərc və məsrəflərdən fərqli olaraq sığorta ödəmələri iqtisadi faydanın əldə edilməsi ilə birbaşa əlaqəli deyil. Bu baxımdan, fikrimizcə, MHBS-na uyğun olaraq sığorta ödənişləri “zərər” termininə uyğundur. Unutmaq olmaz ki, iqtisadi məzmununa görə xərc və sığorta ödənişləri prinsipə fərqli obyektlərdir və bu, onların mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, fikrimizcə “sığorta ödənişləri” termininə ekvivalent olan “iqtisadi fayda ilə nəticələnməyən xərclər” anlayışından istifadə olunması məqsədə uyğundur.

5. Tədqiqat zamanı nəzərdən keçirilməli olan mühüm məsələlərdən biri dolayı xərclərin maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri üzrə bölüşdürülməsidir. Fikrimizcə, bu, sığorta təşkilatının idarə heyətini ayrı-ayrı struktur bölmələrin saxlanması xərcləri ilə bağlı informasiya ilə təmin etməyə, eyni zamanda həmin maliyyə məsuliyyəti mərkəzi üzrə aparılan sığorta əməliyyatlarına xərc səviyyəsinə nəzarətə imkan verəcəkdir.

6. Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarından biri də sığorta vasitəçilərinin fəaliyyətində qayda pozuntularının müəyyən edilməsidir. Qeyd edək ki, əlavə gəlir sığorta vasitəçiləri ilə sığorta mükafatları və ciddi hesabat blankları üzrə hesablaşmaların aparılması prosesində aşkar edilmiş pozuntular səbəbindən onlara tətbiq edilmiş cərimə sanksiyaları ilə əlaqədardır və bu məqsədlə həmin gəlirlərin hesablanması üçün “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabında “Vasitəçilərə təqdim edilən cərimə və digər oxşar ödənişlər” subhesabından istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu zaman sığorta vasitəçilərinə komission mükafatların hesablanması üçün “Sığorta əməliyyatları üzrə xərclər” subhesabının debeti, “Mükafatlandırma üzrə sığorta agentləri, sığorta brokerləri ilə hesablaşmalar” subhesabının krediti, sığorta təşkilatına əlavə gəlirlərin hesablanması üzrə “Mükafatlandırma üzrə sığorta agentləri, sığorta brokerləri ilə hesablaşmalar” subhesabının debeti, “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabının krediti mühasibat yazılışı edilir.

7. Eyni zamanda hesablanmış əlavə gəlirlərin sığorta vasitəçiləri arasında bölüşdürülməsi (toplanmış sığorta haqlarının həcminə proporsional) üçün Dt “Sair əməliyyat xərcləri” hesabının “Vasitəçilərin motivasiyasının yüksəldilməsinə xərclər” subhesabı Kt “Mükafatlandırma üzrə sığorta agentləri, sığorta brokerləri ilə hesablaşmalar” subhesabı mühasibat yazılışı edilməlidir.

8. Sığorta təşkilatlarında “Sığorta və təkrar sığorta müqavilələri üzrə ödəmələr” hesabında sığorta ödənişləri, qaytarılmış sığorta haqları və alınmış məbləqlər uçota alınır ki, onlar iqtisadi məzmununa görə eyni cinsli deyil. Belə ki, əgər alınmış məbləqlər ümumi fəaliyyət xərclərinə aid edilirsə sığorta ödənişləri- sığorta təşkilatlarının zərərlərindən fərqli olaraq sığorta hadisələrinin

baş verməsi ilə əlaqədar deyildir. Buna görə fikrimizcə, qaytarılmış sığorta haqlarının və alınmış məbləqlərin uçotu üçün ayrıca hesabın, “Sığorta mükafatlarının (haqlarının) qaytarılması və alınmış məbləqlər” adlı subhesabın açılması məqsədə uyğundur.

9. Sığorta şirkətlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatında qaytarılmış sığorta mükafatları (haqları) və alınmış məbləqlər ayrıca göstərilir (mənfəət və zərər haqqında hesabatda “Sığorta müqavilələri üzrə ödənişlər” maddəsində faktiki həyata keçirilmiş sığorta ödənişləri sığortalılara onlar tərəfindən təqdim edilmiş və sığortaçı tərəfindən qaytarılmış sığorta mükafatları və ödənilmiş məbləğlərin cəmi əks etdirilir). Nəticə etibarlı ilə hesabat istifadəçiləri sığorta hadisələrini baş verməsi ilə əlaqədar sığortaçı tərəfindən ödənilmiş məbləğin faktiki həcmi xarakterizə edən informasiya əldə etmək imkanına malik olurlar.

10. Qaytarılmış sığorta haqları və ödənilmiş məbləğlərin sığorta ödənişlərinin ümumi həcmində böyük xüsusi çəkiyə malik ola bilər. Bu baxımdan mənfəət və zərər haqqında hesabatının məlumatları əsasında hesablanmış ödəmə əmsalının kəmiyyəti əsassız şişirdilmiş olacaqdır. Halbu ki, həmin əmsal sığorta bazarının mühüm göstəricisi hesab edilir. Məsələyə bu aspektdən yanaşsaq, qaytarılmış sığorta haqları və ödənilmiş məbləğlər tək-cə uçotda deyil, sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatında da ayrıca əks etdirilməlidir.

11. Ölkə və xarici tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, iqtisadi fəaliyyət risk şəraitləri ilə əlaqəlidir. Maliyyə-iqtisadi mühitin qiymətləndirilməsinə elmi yanaşmaların nəzəri cəhətdən tədqiqi prosesində sığortaya iqtisadi baxışların inkişaf mərhələlərinin müəyyən edilməsi nəticəsində belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, sığorta iqtisadiyyatının və uçot-analitik təminatının evolyusiyası sığortaçı və sığortalıların maraqlarının toqquşma nöqtəsinin müəyyən edilməsi ilə şərtlənir. Məlumdur ki, uçot informasiyalarının obyektivliyi və analitikliyi qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin edir. Bu məqsədlə sığorta təşkilatlarının biznes-proseslərinə istiqamətlənmiş idarəetmə uçotu sisteminin yaradılması məqsədə uyğundur. Fikrimizcə, o,

sığorta fəaliyyətinin nəticəliliyinin operativ təhlilini təmin etməlidir. Eyni zamanda, uçot-analitik sistem göstərilən sığorta xidməti növləri kəsiyində sığorta təşkilatının fəaliyyətinin faktiki göstəricilərinin operativ monitorinqinin aparılmasına imkan verməlidir. Fikrimizcə, sığorta şirkətinin uçot-analitik sisteminin təkmilləşdirilməsi faktiki gəlir və xərclərin tarif dərəcəsinin strukturu ilə müqayisə edilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Q-01 sayılı 30.01.2017-ci il tarixli qərarı.
2. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017). Mühasibat uçotu (sahələr üzrə). Dərslik. – Bakı, Bakı Biznes Universiteti. – 424 s.
3. Quliyev V.M., Fətullayev R., Kərimov A.M. (2017). “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”, (GAAP və IFRS əsasında). Beynəlxalq uçot və hesabatı sərbəst şəkildə öyrənmək istəyənlər üçün vəsait, – Bakı. İATM. –300 s.
4. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M.. (2016). Mühasibat uçotu. Dərslik. – Bakı, “3saylı Bakı Mətbəəsi” ASC. – 566 s.
5. Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. (2015) Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu. – Bakı. Təknur. – 384 s.

Rus dilində

1. Абрамов В.Ю. (2007). Страхование: теория и практика. –М.: Волтерс Клувер, – 504 с.
2. Анализ финансовой отчетности: учебник для бакалавров (2015). / З. В. Кирьянова, Е. И. Седова; Гос. ун-т управления. - 2-е изд., исп.. и доп. - М.: Юрайт. - 428 с
3. Белоконева, Ф.Н. (2003). “Бухгалтерский и налоговый учет страховых операций”. Издательский дом: – 320 с.
4. Бухгалтерский учет в зарубежных странах: учебник (2005). /Соколов Я.В., Бутынец Ф.Ф., Горецкая Т., Панков Д.А./ М.: Проспект. - 664 с.
5. Вещунова Н.Л. (2006). Бухгалтерский учет в страховых организациях: учеб.-практ. пособие. – М: Проспект, 2006. 608 с.
6. Ефимова О.В. (2014). Финансовый анализ – современный инструментарий для принятия экономических решений .Учебник. 5-е изд., - М.:Омега-Л.– ...с.

7. Ендовицкий, Д.А. (2017). Бухгалтерский учет и отчетность - М.: КноРус. - 30 с.
8. Калашникова Н.Н. (2005). Учет доходов страховой деятельности и анализ их достаточности / Н.Н. Калашникова. – Саратов: . – 200 с.
9. Каспина Т.И. (2007). Особенности бухгалтерского учета в коммерческих страховых организациях / Т.И. Каспина, И.Л. Логвинова. – М.: Маркет ДС, – 440 с.
10. Комплексный анализ хозяйственной деятельности (2019). /под редакцией В. И. Бариленко. – М.: Юрайт. – 455 с.
11. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет (финансовый и управленческий). (2019). – М.: ИНФРА-М. – 584 с.
12. Миронова, О.А., Азарская, М.А. (2005). Учет, налогообложение и аудит в страховых организациях. – М.: «Бухгалтерский учет». – 256 с.
13. Никифорова Н.А., Донцова Л.В. (2015). Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. – М.: Дело и сервис.– .....с.
14. Савченко О.С. (2006). Большая книга бухгалтера страховой компании. Ужегодный справочник-альманах. – М.: БДЦ-пресс – 280 с.

İngilis dilində

1. Robert S.Seiner. (2016). “The Basic of Enterprise Expenditure”. Hardcover. 3rd edition.
2. “ IFRS 9 Financial Instruments- Public Sector application guidelines” by HM Treasury 2017
3. “Financial Instruments-A summary of IFRS 9 and its effects” by Ernst&Young 2017
4. “Fair Value Accounting an Appropriate Measure of Today's Financial Instruments as more Firms Follow (IFRS)” by Loay Salem Al-Rahamneh 2018

İnternet resursları

1. www.cabmin.gov.az–Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti
2. www.maliyye.gov.az– Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
3. www.stat.gov.az–Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

4. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-9-financial-instruments/>
5. <https://vc.ru.>, 2017
6. <http://pasha-insurance.az/>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1:

**"PAŞA Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 31 dekabr 2018-ci il tarixində
tamamlanan il üzrə Mənfəət və zərər haqqında hesabat
manatla**

Gəlirlər	Məbləğ
Əsas əməliyyat gəliri, cəmi	130,694, 547.01
birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları	124,773,211.95
təkrar sığorta üzrə sığorta haqları	3,233,824.42
sığorta ödənişlərində təkrar-sığortaçıların payı üzrə	1,237,695.35
təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komisyon muzzdlar üzrə	1,449,815.29
Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi (müsbət və ya mənfi)	-9,153,673.91
İnvestisiya gəlirləri üzrə	12,145,482.66
Subrodasiya gəlirləri üzrə	466,871.08
Sair gəlirlər	211,437.04
Cəmi gəlirlər	134,364,663.88
Xərclər	
Əsas əməliyyat xərcləri	86,558,000.88
sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə	49,520,255.77
qaytarılan sığorta haqları üzrə	766,251.06
tənzimləmə xərcləri	80,253.58
təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə	35,954,624.55
qaşısıalınma tədbirləri fonduna ayırmalar üzrə	236,615.92
sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər	0,00
İşin aparılması xərcləri	18,584,548.30
Sair xərclər	871,985.60
Cəmi xərclər	106.014.534.78
Maliyyə mənfəəti (zərəri)	28,350,129.10
Mənfəətin nizamnamə kapitalına yönəldilən hissəsi	0
Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)	28,350,129.10
Mənfəət vergisi	5,934,007.83
Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	22,416,121.27

Əlavə 2:

**"PAŞA Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 31 dekabr 2019-cu il tarixində
tamamlanan il üzrə Mənfəət və zərər haqqında hesabat
manatla**

Gəlirlər	Məbləğ
Əsas əməliyyat gəliri, cəmi	152,787,902
birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları	145,463,428
təkrar sığorta üzrə sığorta haqları	4,600,074
sığorta ödənişlərində təkrar-sığortaçıların payı üzrə	1,486,817
təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komisyon muzdlar üzrə	1,237,583
Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi (müsbət və ya mənfi)	- 13,773,101
İnvestisiya gəlirləri üzrə	10,824,605
Subrodasiya gəlirləri üzrə	1,154,837
Sair gəlirlər	210,074
Cəmi gəlirlər	151,204,317
Xərclər	
Əsas əməliyyat xərcləri	88,458,124
sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə	52,797,747
qaytarılan sığorta haqları üzrə	486,205
tənzimləmə xərcləri	66,744
təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə	34,667,948
qaşışılınma tədbirləri fonduna ayırmalar üzrə	314,626
sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər	124,854
İşin aparılması xərcləri	22,665,835
Sair xərclər	15,778
Cəmi xərclər	111,139,737
Maliyyə mənfəəti (zərəri)	40,064,580
Mənfəətin nizamnamə kapitalına yönəldilən hissəsi	0
Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)	40,064,580
Mənfəət vergisi	8,985,712
Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	31,078,868

Əlavə 3:

**"PAŞA Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 31 dekabr 2020-ci il tarixində
tamamlanan il üzrə Mənfəət və zərər haqqında hesabat
manatla**

Gəlirlər	Məbləğ
Əsas əməliyyat gəliri, cəmi	176,133,387
birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları	154,654,339
təkrar sığorta üzrə sığorta haqları	8,474,144
sığorta ödənişlərində təkrar-sığortaçıların payı üzrə	11,928,685
təkrar sığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komisyon muzzdlar üzrə	1,076,218
Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi (müsbət və ya mənfi)	-12,633,087
İnvestisiya gəlirləri üzrə	12,507,098
Subrodasiya gəlirləri üzrə	1,040,905
Sair gəlirlər	274,557
Cəmi gəlirlər	177,322,860
Xərclər	
Əsas əməliyyat xərcləri	114,894,401
sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə	71,452,031
qaytarılan sığorta haqları üzrə	1,079,867
tənzimləmə xərcləri	141,060
təkrar sığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə	41,823,361
qaşısıalınma tədbirləri fonduna ayırmalar üzrə	398,081
sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər	0
İşin aparılması xərcləri	32,288,050
Sair xərclər	872,123
Cəmi xərclər	148,054,573
Maliyyə mənfəəti (zərəri)	29,268,286
Mənfəətin nizamnamə kapitalına yönəldilən hissəsi	0
Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)	29,268,286
Mənfəət vergisi	8,577,837
Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	20,690,450

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycanda sığortanın inkişaf meylləri	15
Cədvəl 2: Sığorta təşkilatlarının gəlirlərinin uçotu üzrə hesablar	32
Cədvəl 3: Sığorta təşkilatlarının xərclərinin uçotu üzrə hesablar.....	33
Cədvəl 4: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2020-ci il aprel ayında baş vermiş əməliyyatlar mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası (min man.)	35
Cədvəl 5: “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının strukturu	42
Cədvəl 6: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə gəlirlərinin təhlili	46
Cədvəl 7: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə xərclərinin təhlili	47
Cədvəl 8: “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2018-2020-ci illər üzrə maliyyə nəticələrinin təhlili	47
Cədvəl 9: Sığorta təşkilatlarının xərc və məsrəflərinin müəyyən edilməsi	51
Cədvəl 10: Dolayı xərclər və onların sığorta şirkətinin maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri üzrə bölüşdürülməsinin təklif olunan qaydası	54
Cədvəl 11: Sığorta mükafatlarının (haqların) qaytarılması və alınmış məbləqlərin uçotu üzrə təklif olunan mühasibat yazılışları	61

Şəkillərin siyahısı

Şəkili 1: Sığorta təşkilatlarının gəlir və xərclərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemi	23
Şəkil 2: Sığorta şirkətinin maliyyə nəticələrinin formalaşması sxemi	38
Şəkil 3: Gəlirlərin təsnifat əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi	39